

NINIEJSZY TEKST STANOWI FRAGMENT KSIĄŻKI:

Zygmunt Gloger

PISMA ROZPROSZONE

TOM II
1877–1889

Redakcja naukowa edycji
Jarosław Ławski i Jan Leończuk

Wstęp
Anna Janicka i Dorota Rembiszewska

Opracowanie tekstów i przypisy
Łukasz Zabielski, Sebastian Kochaniec,
Michał Siedlecki, Grzegorz Kowalski

Noty i słownik czasopism
Anna Janicka

Indeksy opracowali
Mona Al-Kaber i Michał Siedlecki

Całość 3-tomowej edycji można znaleźć na stronie
<http://www.ksiaznicapodlaska.pl/statics/gloger.html>

Publikacja powstała w ramach grantu NPRH pn. *Naukowa edycja krytyczna „Pism rozproszonych” Zygmunta Glogera w trzech tomach*. Czas trwania projektu: lata 2013–2017

Książnica Podlaska im. Łukasza Górnickiego w Białymstoku
Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” Uniwersytetu w Białymstoku
Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku

KSIĄŻNICA
PODLASKA

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Białystok 2015

XXVI. *Słownik Geograficzny Królestwa
Polskiego i innych krajów słowiańskich,*
oprac. F. Sulimierski, B. Chlebowski,
W. Walewski, Warszawa 1880-1914

1

JEŻEWO,
Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich,
t. III, Warszawa 1880–1914, s. 582-583;
brak podpisu pod tekstem.

Jeżewo¹ 1.) lub *Jeżów*, kol., pow. gostyński, gm. i par. Duninów². Należała do dóbr Duninów³ (ob.), ma 7 dm⁴., 75 mk⁵., 54 mr. rozl., gleba średnia, żytnia. 2.) J.⁶, wś., pow. pułtusi, gm. Kleszewo, par. Pułtusk⁷. Należała do dóbr Górki⁸ (ob.), ma 10 dm. i 302 mr. obszaru. 3.) J.⁹, wieś, kol., folw., pow. płoński, gm. Wójtów-Zamoście¹⁰, par. Radzymin¹¹. Odl. 6 w. od Płońska¹², ma 16 dm., 245 mk., 678 mr. obszaru. Jest tu wiatrak i karczma. Według Tow. Kr. Ziems.¹³ folw. Jeżewo-Kopytowe ma rozl. m. 943, grunta orne i ogrody m. 812, łąk m. 83, pastwisk m. 30, nieużytki i place m. 18, bud. mur. 2, drewn. 10, pokłady torfu, wapna i rudy. Wś. J. osad 24, z gruntem m. 37. We wsi J. znajduje się murowany pałac, który, jak twierdzą powszechnie, jest zbudowany z cegły, jaka się została po przebudowaniu kościoła parafialnego przez niejakiego księdza Smolińskiego Macieja¹⁴, którego staraniem został także ów pałac wystawiony. Ks. Maciej był proboszczem w Bodzanowie¹⁵. 4.) J. i *Jeżewo Poświętne*¹⁶, wś., pow. lipnowski, gm. i par. Tłuchowo¹⁷, ob. *Tłuchowo Poświętne* i *Tłuchowo-Jeżewo*. 5.) J. Kościelne¹⁸, wś. i folw. nad rz. Sierpienią¹⁹, powiat sierpecki, gm. Kossemin²⁰, par. Jeżewo. Odl. 11 w. od Sierpca. Posiada kościół paraf. murowany z 1623 r., szkołę wiejską i wiatrak. Liczy 6 dm., 25 mk., 125 mr. obszaru, 4 nieużytków. Według Tow. Kred. Ziems. folw. J. Stropkowo (z wsiami J., Grzędowo²¹ i Stropkowo²²) rozl. wynosi m. 805, grunta orne i ogrody m. 418, łąk m. 148, pastw. m. 62, lasu m. 155, nieużytki i place m. 22, bud. drewn. 20. Wiatrak, pokłady torfu w niektórych miejscowościach. Wś. Jeżewo osad 4, z gruntem m. 19; wś. Grzędowo osad 10, z gruntem m. 17; wś. Stropkowo osad 15, z gruntem m. 29. 6.) J.-Wesel²³, wś. i folw., pow. sierpecki, gm. Gutkowo²⁴, par. Unieck²⁵, odl. o 35 w. od Sierpca, ma 32 dm., 246 mk., 618 mr. gruntu. Folw. ma 295 mr. Do wsi należą grunta wsi Charzyny-Borzymy²⁶. 7.) J.²⁷, wś. i folw., pow. mazowiecki, gm. Stelmachowo²⁸, par. Tykocin²⁹. Leży ona w dawnej ziemi bielskiej³⁰. Należała dawniej do starostwa tykocińskiego. W r. 1592 Łukasz Górnicki³¹, starosta tykociński, autor *Dworzanina*³², stawał w obronie włościan jezewskich, najeżdżanych przez sąsiadów ze wsi Pogorzałek³³. J. razem ze starostwem tykocińskim darowała Stefanowi Czarnieckiemu³⁴ Rzeczpospolita, później przeszło do gryfów Branickich³⁵, następnie do Kruszewskich³⁶ i Sosnowskich³⁷, a w roku 1859 nabył je Jan Gloger³⁸, miłośnik malarstwa i obrazów. Syn Jana, Zygmunt zaczął od r. 1862 gromadzić tu bibliotekę, obrazy, pamiątki i wykopaliska. W r. 1863

związek zbiorów był zniszczony i praca zaczęta na nowo. W r. 1881 biblioteka jeżewska liczyła druków przeszło 10 000, zbiór numizmatyczny około 4000 monet i medali polskich, archiwum mieściło się w oddzielnej izbie, a zawierało papiery po Branickich, Potockich³⁹, Sapiechach⁴⁰, Szczawińskich⁴¹, Wojnach⁴² oraz cenne materiały do historii Podlasia od XV wieku. Zbiór jezewski zabytków kamiennych i krzemienych jest dziś najliczniejszym ze zbiorów polskich. Obok niego są tu mnogie i ciekawe zabytki do rzemiosłnictwa w dawnej Polsce, a mianowicie przedmioty szklane, ceramiczne, tkaniny, są rzeźby na drzewie i zbrojownia. Zbiór etnograficzny ludowy obejmuje do tysiąca przedmiotów z różnych okolic dawnej Polski. Ozdobą pamiątek i dzieł sztuki jest znana ze *Wzorów sztuki średniowiecznej*⁴³ nalewka⁴⁴, ofiarowana przez króla duńskiego Wilhelma III-go⁴⁵ Stefanowi Czarnieckiemu w czasie jego bohaterskiej wyprawy do Danii. Włóścianie, uwłaszczeni w liczbie 22, posiadają ziemi mr. 350. Folwark J. wraz z folw. Zacisze⁴⁶ ma rozległości mr. 1500, glebę pszenną, gospodarstwo od r. 1860 płodozmienne. Ludność głów około 250.

¹ Jeżewo – aktualnie wieś zlokalizowana w województwie wielkopolskim, w powiecie gostyńskim, w gminie Borek Wielkopolski, leżąca w odległości 3 km na północ od Borku.

² Duninów (Nowy i Stary) – wsie i kolonia w powiecie gostyńskim w rejencji poznańskiej, w Prowincji Poznańskiej Królestwa Prus. Dziś wsie położone w województwie mazowieckim, w powiecie płockim, w gminie Nowy Duninów.

³ Duninowie – zamiennie zwani Łabędziami, należą do najstarszych szlacheckich rodów polskich. Ich protoplastą był żyjący w XII wieku możnowładca, wojewoda oraz doradca księcia Bolesława Krzywoustego (1086–1138) komes Piotr Włostowic (1080–1153).

⁴ Dm. (skrót) – dym: dom wiejski, chałupa, zagroda wieśniacza, gospodarstwo chłopskie.

⁵ Mk. (skrót) – tu w znaczeniu: mieszkańców.

⁶ Jeżewo – aktualnie wieś w województwie mazowieckim, w powiecie pułuskim, w gminie Pułusk. W latach 1975–1998 miejscowość należała administracyjnie do województwa ciechanowskiego.

⁷ Pułusk – w XIX wieku miasto powiatowe w guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Obecnie miasto w województwie mazowieckim, w powiecie pułuskim (siedziba starostwa), siedziba władz gminy miejsko-wiejskiej Pułusk. Położone w północnej części Mazowsza, na skraju Puszczy Białej nad Narwią, w mezoregionie Dolina Dolnej Narwi. Do 1954 roku siedziba wiejskiej gminy Kleszewo. W latach 1975–1998 miasto administracyjnie należało do województwa ciechanowskiego.

⁸ Górki (albo Solniki) – w czasach Glogera dobra w powiecie białostockim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego, oddalone niespełna 7,5 km od Białegostoku. Własność baronów Kruzensternów. Aktualnie wieś w Polsce położona w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Zabłudów. W latach 1975–1998 miejscowość owa należała administracyjnie do województwa białostockiego.

⁹ Jeżewo – obecnie wieś położona w województwie mazowieckim, w powiecie płońskim, w gminie Płońsk. W latach 1975–1998 miejscowość owa należała administracyjnie do województwa ciechanowskiego. Obok niej przepływa Naruszewka, dopływ Wkry.

¹⁰ Wójtzy-Zamoście – w XIX wieku wieś i folwark w powiecie płońskim guberni płockiej Królestwa Kongresowego. Współcześnie miejscowość ta nie istnieje.

¹¹ Radzymin – wieś i folwark w powiecie płońskim guberni płockiej Królestwa Kongresowego. Obecnie wieś położona w województwie mazowieckim, w powiecie płońskim, w gminie Naruszewo. W latach 1975–1998 miejscowość należała administracyjnie do województwa ciechanowskiego.

¹² Płońsk – w XIX wieku miasto powiatowe guberni płockiej Królestwa Polskiego. Współcześnie miasto w województwie mazowieckim, siedziba powiatu płońskiego. Położony jest 66 km na północny zachód od centrum Warszawy, na Wysoczyźnie Płońskiej, nad rzeką Płonką. Był miastem królewskim Korony Królestwa Polskiego.

¹³ Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Królestwie Polskim – pierwsza polska instytucja bankowa, stowarzyszenie właścicieli ziemskich Królestwa Polskiego z siedzibą w Warszawie, założone w 1825 roku z inicjatywy wolnomularza Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego (1778–1846). Celem stowarzyszenia było udzielanie kredytów długoterminowych. Wspierało ono polskich właścicieli ziemskich.

¹⁴ Nie udało się ustalić informacji o księdzu Macieju Smolińskim.

¹⁵ Bodzanów – w XIX wieku osiedle miejskie w powiecie płockim guberni płockiej Królestwa Polskiego. Dziś wieś położona we zachodniej części województwa mazowieckiego, w powiecie płockim, w gminie Bodzanów.

¹⁶ Jeżewo (Poświętne) – obecnie osada położona w województwie mazowieckim, w powiecie płońskim, w gminie Płońsk. W latach 1975–1998 miejscowość zlokalizowana była w województwie ciechanowskim.

¹⁷ Tłuchowo – wieś i folwark w powiecie lipnowskim guberni płockiej Królestwa Polskiego. Aktualnie wieś położona w województwie kujawsko-pomorskim, w powiecie lipnowskim, w gminie Tłuchowo. W latach 1975–1998 miejscowość ta administracyjnie należała do województwa włocławskiego. Jest siedzibą gminy Tłuchowo.

¹⁸ Jeżewo (Kościelne) – obecnie wieś położona w województwie mazowieckim, w powiecie sierpeckim, w gminie Zawidz nad rzeką Sierpienicą. W latach 1975–1998 miejscowość owa należała administracyjnie do województwa płockiego.

¹⁹ Sierpienica – rzeka, prawy dopływ Skrwy, przepływająca przez Sierpc, miasto północnego Mazowsza. Sierpienica o długości 52,4 km odwadnia obszar o powierzchni 395,8 km². Uchodzi do Skrwy na 62,6 km jej biegu. Jej źródła znajdują się w okolicach Bielska. Ciekami źródłowymi są Sierpienica Prawa i Lewa, przy czym za ciek główny przyjęto uznawać Sierpienicę Lewą.

²⁰ Kossemin (ob. Kosemin) – w czasach Glogera wieś w powiecie sierpeckim guberni płockiej Królestwa Polskiego. Dziś wieś sołecka położona w województwie mazowieckim, w powiecie sierpeckim, w gminie Zawidz. Do 1954 roku istniała gmina Kosemin. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa płockiego.

²¹ Grzędowo – współcześnie wchodzi w skład wsi Młotkowo-Wieś, położonej w województwie mazowieckim, w powiecie sierpeckim, w gminie Zawidz. W latach 1975–1998 miejscowość ta administracyjnie należała do województwa płockiego.

²² Stropkowo – obecnie wieś położona w województwie mazowieckim, w powiecie sierpeckim, w gminie Zawidz. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa płockiego.

²³ Jeżewo-Wesel – aktualnie wieś zlokalizowana w województwie mazowieckim, w powiecie płońskim, w gminie Raciąż. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa ciechanowskiego.

²⁴ Gmina Gutkowo znajdowała się w XIX wieku w powiecie sierpeckim guberni płockiej Królestwa Polskiego. Zarząd gminy znajdował się we wsi Unieck. Do gminy Gutkowo należały wtedy między innymi wsie: Gutkowo-Fije i Gutkowo-Wite.

²⁵ Unieck – w czasach Glogera wieś i folwark w powiecie sierpeckim guberni płockiej Królestwa Polskiego. Współcześnie wieś położona w województwie mazowieckim, w powiecie płońskim, w gminie Raciąż. Do 1954 roku siedziba wiejskiej gminy Gutkowo. W latach 1975–1998 miejscowość ta administracyjnie należała do województwa ciechanowskiego.

²⁶ Charzyni-Borzmy – obecnie wieś w gminie Raciąż, w powiecie płońskim, w województwie mazowieckim.

²⁷ Jeżewo Stare (Stare Jeżewo) – współcześnie jest to wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Tykocin. W XIX wieku wieś owa znajdowała się w powiecie mazowieckim, w guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. W 1859 roku Jeżewo zakupił Jan Gloger, ojciec Zygmunta, syn gospodarował dobrami od 1870 roku.

²⁸ Stelmachowo – w XIX wieku folwark i dobra szlacheckie w guberni łomżyńskiej, w powiecie mazowieckim. Obecnie to wieś w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, nieopodal Tykocina.

²⁹ Tykocin – miasto na Podlasiu, położone w Kotlinie Biebrzańskiej nad Narwią, na zachód od Białegostoku. W nagrodę za zasługi otrzymał je w roku 1661 Stefan Czarniecki, potem Tykocin przeszedł na własność Branickich; w czasach Glogera należał do powiatu mazowieckiego guberni łomżyńskiej w Królestwie Polskim.

³⁰ Bielsk Podlaski – miasto i gmina w województwie podlaskim, siedziba powiatu bielskiego oraz gminy wiejskiej Bielsk Podlaski. W XIX wieku miasto powiatowe guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego.

³¹ Łukasz Górnicki (1527–1603) – humanista renesansowy, poeta, pisarz polityczny, tłumacz, sekretarz królewski Zygmunta Augusta (1559) i jego bibliotekarz, starosta niegrodowy tykociński (1571), starosta wasilkowski (1576), prebendarz dóbr duchownych (otrzymywał dochody z probostw wielkiego i kęckiego oraz kanonii kruszwickiej), wójt wasilkowski. Autor między innymi: *Drogi do zupełnej wolności...* (1650) oraz *Dworzanina polskiego* (1566).

³² Zob. Ł. Górnicki, *Dworzanin Łukasza Górnickiego polski*, Kraków: drukował Maciej Wirzbięta [...], 1566.

³³ Pogorzałki – wieś w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Dobryńewo Duże. W XIX wieku położona w gminie Obrubniki, w powiecie białostockim, w guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego.

³⁴ Stefan Czarniecki (1599–1665) – hetman polny koronny wojska polskiego, wojewoda ruski od 1657 roku, starosta tykociński od 1659 roku, od roku 1665 hetman polny koronny. Właściciel Tykocina, nadanego Czarnieckiemu za zasługi na rzecz ojczyzny, do których w szczególności należały sukcesy w wojnie ze Szwedami w latach (1655–1660); Czarniecki prowadził z oddziałami Karola X Gustawa tak zwaną „wojnę szarpaną” (partyzanczką).

³⁵ „Gryfici” – mowa tu o Branickich herbu Gryf, rodzinie polskich magnatów, wywodzącej się z Branic pod Krakowem. Do ich najbardziej reprezentatywnych przedstawicieli należeli: 1) Jan Klemens Branicki herbu Gryf (1689–1771) – miecznik wielki koronny, hetman polny koronny (1735–1752), hetman wielki koronny (1752), kasztelan krakowski, wojewoda krakowski od 1746 roku, chorąży wielki koronny w latach 1724–1746, starosta brański, jeden z największych polskich magnatów XVIII wieku; 2) Izabela Elżbieta z Poniatowskich Branicka (1730–1808) – od 1748 roku żona Jana Klemensa Branickiego; dzięki godnościom piastowanym przez Branickiego tytułowano ją od 1752 roku hetmanową wielką koronną, a od 1762 roku „Panią Krakowską”. Z uznaniem pisał o niej Gloger w artykułach *Gospodarność dawniejsza* [III, 2-3].

³⁶ Glogerowi chodzi tu przede wszystkim o postać Pawła Ludwika Kruszwskiego herbu Abdank (1745–1823) – dworzanina Jana Klemensa Branickiego, ostatniego starostę Wasilkowa, który był właścicielem dworu w Niewodnicy Nargielewskiej i posiadał 480 dziesięcin ziemi. W 1776 roku odziedziczył po ojcu starostwa wasilkowskie, później awansował na stolnika i chorążego ziemi bielskiej. W 1788 roku został z kolei szambelanem króla Zygmunta Augusta (1520–1572). Żoną jego była Aniela Ossolińska, chorążanka ziemi bielskiej. Mieli syna Ignacego i córkę Marcjanę, o innych jego dzieciach brak danych, choć takowe się urodziły. Był posłem z ziemi bielskiej na sejmie rozbiorowym, podczas którego wygłosił ostatnią swoją mowę.

³⁷ Warto tu przede wszystkim wymienić Józefa Sylwestra Sosnowskiego herbu Nałęcz (1729–1783) – hetmana polnego litewskiego od 1775 do 1780 roku, wojewodę smoleńskiego od 1771 roku, wojewodę połockiego od 1781 roku, pisarza polnego litewskiego w latach 1764–1771, pisarza wielkiego litewskiego w 1754 roku, a także marszałka sejmu elekcyjnego 1764 roku oraz konsyliarza Rady Nieustającej w 1775 roku. Żonaty z Teklą Despot-Zenowicz, z którą miał dwie córki: Katarzynę i Ludwikę.

³⁸ Jan Nepomucen Stanisław Gloger (1811–1884) – inżynier, ojciec Zygmunta Glogera. Był synem Wilhelma Wawrzyńca Glogera oraz Katarzyny Keller. Wraz z Józefem Kraszewskim uczył się w Akademii Bialskiej, w której Józef Preyss, przyrodni brat jego matki piastował funkcję rektora. Około 1880 roku Gloger zbudował w Starym Jeżewie browar funkcjonujący do lat 50. XX wieku. Do 1939 roku istniało w tej miejscowości jego muzeum. W 1861 roku został wybrany do rady powiatu, a następnie otrzymał godność sędziego pokoju w okręgu tykocińskim. Zmarł w wieku lat 74 i pochowany został wraz ze swoją żoną na cmentarzu w Tykocinie w ich rodzinnym grobowcu.

³⁹ Należy tu w głównej mierze wymienić Stanisława Kostkę Potockiego herbu Piława (1755–1821) – polityka, generała majora artylerii koronnej w latach 1790–1792, generała artylerii koronnej w 1792 roku, posła, członka Stronnictwa Patriotycznego na Sejmie Czteroletnim, działacza oświatowego, wolnomularza (w 1812 roku został wielkim mistrzem Wielkiego Wschodu Narodowego Polski), prezesa Rady Stanu i Rady Ministrów Księstwa Warszawskiego, prezesa Senatu Królestwa Polskiego w latach 1818–1821, głośnego mówcę i krytyka literackiego, publicystę, historyka kultury, pamiętnikarza, poetę, dramaturga, jak też tłumacza. To autor wielu książek, w tym: *O sztuce u dawnych, czyli Winkelman polski* (T. I-III: 1815) oraz *Działo się pod Wschodem Warszawy...* (1818).

⁴⁰ Sapiehowie (lit. *Sapiegos*, biał. *Сapieгі*) – magnacki ród książęcy herbu Lis pochodzenia litewskiego. Jednym z najważniejszych twórców potęgi rodu w XVI wieku, poza założycielami jego linii, był kanclerz wielki litewski, Lew Sapieha (1557–1633). Poprzez doskonałe gospodarowanie odziedziczonymi dobrami, świeżymi nadaniami królewskimi i odpowiednimi mariażami z rodzinami Chodkiewiczów, Hlebowiczów czy Połubińskich, ród Sapiehów pod rządami Lwa doszedł do pierwszego szeregu rodów Rzeczypospolitej. Jako że synowie Lwa nie pozostawili po sobie żadnych sukcesorów, fortuna ich przeszła na potomstwo Jana Piotra (1569–1611), hetmana Pawła Jana (1609–1665) i jego synów Kazimierza Jana (1637–1720) oraz Benedykta Pawła (1655–1708). Ci dwaj ostatni doprowadzili zaś do zebrania w swoich rękach praktycznie wszystkich ważniejszych urzędów w Wielkim Księstwie. Potęga Sapiehów została złamana w bitwie pod Olkienikami w roku 1700. Był to szczyt potęgi owego rodu.

⁴¹ Gloger ma tu najprawdopodobniej na myśli takich reprezentantów rodu Szczawińskich herbu Prawdzic, jak: 1) Jakub Szczawiński (1577–1637) – wojewoda brzeskokujawski od 1620 roku, starosta łęczycki od 1620 roku, marszałek na dworze prymasa Wawrzyńca Gembickiego (1559–1624); marszałek na Sejmach (1616–1620) oraz elektor Władysława IV Wazy (1595–1648) z województwa brzeskokujawskiego w 1632 roku; 2) Paweł Szczawiński (1590–1638) – wojewoda podlaski w 1633 roku, kasztelan brzeziński (1621–1633), kasztelan konarski sieradzki (1620–1621); 3) Jan Szymon Szczawiński (1600–1654) – wojewoda brzeskokujawski (1643–1654), kasztelan brzeskokujawski (1637–1643), starosta łęczycki (1627–1654) oraz starosta golubski w 1654 roku. Był posłem województwa łęczyckiego na sejm koronacyjny 1633 roku i deputatem tego województwa na Trybunał Skarbowy Koronny.

⁴² Z rodu Wojnów herbu Ślepowron wywodziła się matka Zygmunta Glogera – Michalina Glogerowa. Agnieszka Wojnowa z Dobrzyńskich była matką Michaliny, czyli babcią Zygmunta. Z kolei Maciej Wojno (Woyno); (data chrztu: 22 II 1778) to dziadek Glogera, spadkobierca dóbr w Wojnach-Szubah, w 1809 roku zaślubił Agnieszkę Mariannę Dobrzyńską (Agnieszkę Wojnową).

⁴³ Zob. *Wzory sztuki średniowiecznej i z epoki odrodzenia po koniec wieku XVII w dawnej Polsce*, Ser. I-III, wyd. A. Przędziński i E. Rastawiecki, Warszawa: Zakł. Chromolitograficzny M. Fajansa; Paryż 1853–1869.

⁴⁴ Nalewka – alkoholowy wyciąg z owoców, korzeni, kwiatów lub ziół (bądź mieszaniny składników), zazwyczaj o 40-45 procentowej zawartości alkoholu. Sporządzana jest w procesie maceracji, czyli przez zalanie składników alkoholem. Mogą być składowane syropem.

⁴⁵ Wilhelm III – błąd Glogera. Nie było takiego króla w dziejach Danii. W czasach Stefana Czarnieckiego (1599–1665) na tronie Danii i Norwegii zasiadali kolejno: Chrystian IV (1577–1648) w latach 1588–1648 oraz Fryderyk III Oldenburg (1609–1670) w latach 1648–1670. Glogerowi chodzi tu prawdopodobnie o drugiego z nich.

⁴⁶ Zacisze – w XIX wieku folwark w powiecie białostockim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego, należący do dóbr Kolonia, Kryńskich. Obecnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Zabłudów. W latach 1975–1998 miejscowość owa należała administracyjnie do województwa białostockiego.

KOBYLINO,
Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich,
 t. IV, Warszawa 1880–1914, s. 216-217;
 podpis pod tekstem: „Z. Glo.”

Kobylino, wś., pow. mazowiecki, dawniej w województwie podlaskim, ziemi bielskiej, o 2 mile od Tykocina¹. Kilka wiosek, zamieszkałych wyłącznie przez cząstkową szlachtę i w pobliżu siebie położonych, nosi jedną ogólną nazwę Kobyli

no, oprócz której każda z tych wsi ma drugą nazwę poszczególną i w potocznej mowie zwykle używaną. Wsie te są następujące: 1) K.-Borzymy², czyli kościelne albo poświęcone³, nad rzeczką Śliną⁴, z kościołem paraf. na początku XV w. erygowanym; nazwa Borzymy pochodzi od starodawnego imienia Borzym. 2) K. Podśędkowięta⁵ nosi nazwę od Arwista v. Herwista⁶ podsędka ziemskiego suraskiego, żyjącego w połowie XV w. Nazwa ta oznacza posiadłość sukcesorów owego podsędka. 3) K.-Pieniążki⁷, nosi nazwę od Mikołaja Pieniążka⁸, który dziedziczył część ogólnej dzielnicy Kobyli

na w początku XVI w. 4) K.-Latki⁹, pochodzi od Wojciecha Latko¹⁰ z K., który żył w 1-szej połowie w. XVI. 5) K.-Kulesze¹¹ v. *Zarzecz*e, dziś Kuleszki, po drugiej stronie rzeczki Śliny, naprzeciw K.-Borzymy położone, wzięły nazwę od Kuleszów¹², tę część dzielnicy kobylińskiej w r. 1530 dziedziczących. 6) K.-Kruszewo¹³, pochodzi od Kruszewskich¹⁴, władających częścią K. w r. 1506. 7) K.-Cieszmy¹⁵, zwane także dawniej Biki, czyli Byki i Żuki od przydomków szlachty: Cieszym, Byk, Żuk¹⁶. 8) K.-Pogorzałki¹⁷, od Pogorzelskich¹⁸. 9) K.-Makowo¹⁹ (r. 1582), dziś tylko Makowo. K. należy do najstarszych na Podlasiu osad, czego dowodzą odkryte tu przez Zygmunta Glogera stacje krzemienne i znalezione w znacznej liczbie żarna pierwotne (kamienie wklęsło wyżłobione, kształtu niecki, do rozcierania zboża). W w. XIV na dzielnicy K., przeszło pół mili kwadr. Obejmującej, osiadła szlachta z Mazowsza przybyła i na przestrzeni pomienionej 8 osad, czyli powyżej wymienionych oddzielnych wiosek założyła (w XV w.). Byli tu Kobylińscy²⁰ różnych herbów, np. Abdank, Pobóg, Ślepowron, Prus drugi i Łada. K.-Borzymy, Pieniążki i Latki, rozrastając się, utworzyły z czasem jedną wieś. Ogółem w K.-Borzymach, Podśędkowiętach, Pieniążkach, Cieszmach, Kruszewie, Pogorzałkach, Kuleszkach i Makowie, było w r. 1775 dymów²¹ 122, z tych 10 proboszczowskich, a 112 szlacheckich. Jeden szlachcic miał dymów 10, jeden 6, jeden 3, pięciu po 2, a osiemdziesięciu trzech po dymie 1.) Nazwisko Kobylińskich nosiło 19-stu, w Pogorzałkach mieszkali przeważnie Pogorzelscy, w Makowie 10-ciu Makowskich i jeden Wnorowski²². W r. 1827 znajdowało się dymów 135, zatem w ciągu lat 52 przybyło domostw 13. W K.-Borzymach (Kościelne) od lat kilkunastu osiadają Żydzi i w roku obecnym (1882) posiadają już sześć szynków, co spowodowało zubożenie ludności w tej wiosce. Najzamożniejszą jest szlachta w Pogorzałkach, gdzie nie ma wcale karzem. Par. K. dekan. mazowiecki, ma 5158 dusz. 2.) K. Jedyty²³, wś. i folw., pow. ciechanowski, gm. Gołymień²⁴, par. Pałuki²⁵, odl. o 10 w. od Ciechanowa²⁶. W 1827 r. było tu 10 dm., 77 mk.; obecnie 17 dm., 260 mk., 617 mr. gruntu, 40 nieuź Dobra Kobyliny-Jedyty składają się z folw. K.-Jedyty i Kobylinka (wsi Kobyli

no-Jedyty), rozległe mr. 622; folw. Kobylin grunta orne i ogrody mr. 409, łąk mr. 36, pastwisk mr. 25, zarośli mr. 5, nieużytki i place mr. 25, razem mr. 502; bud. mur. 6, z drzewa 9; folw. Kobylinko grunta orne i ogrody mr. 105, łąk mr. 10, past. mr. 3, nieużytki i place mr. 2, razem 120, bud. z drzewa 4; wś. K.-Jedyty os. 19, z grun. mr. 117. 3.) K.²⁷, ob. *Kobylin* i *Kobyli*no.

¹ Tykocin – miasto na Podlasiu, położone w Kotlinie Biebrzańskiej nad Narwią, na zachód od Białegostoku. W nagrodę za zasługi otrzymał je w roku 1661 Stefan Czarniecki, potem Tykocin przeszedł na własność Branickich; w czasach Glogera należał do powiatu mazowieckiego guberni łomżyńskiej w Królestwie Polskim.

² Kobylin-Borzymy – obecnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Kobylin-Borzymy. W latach 1975–1998 miejscowość ta administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego. Jest siedzibą gminy Kobylin-Borzymy.

³ Poświętne (albo poświętno) – tu w znaczeniu: kościelne, parafialne, do kościoła należące.

⁴ Ślina (Selina) – rzeczka w powiecie mazowieckim, bierze swój początek na obszarze wsi Jabłoń Kościelna i płynie w kierunku północnym, gdzie łączy się z podmokłą oraz bagnistą doliną Narwi.

⁵ Kobyły Podsejdkowięta – aktualnie miejscowość ta nie istnieje.

⁶ Nie udało się ustalić biogramu tej osoby.

⁷ Kobylin-Pieniążki – współcześnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Kobylin-Borzymy. W latach 1975–1998 miejscowość owa administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

⁸ Mikołaj Pieniążek (?-?) – dziedzic części Kobylina na początku XVI wieku.

⁹ Kobylin-Latki – aktualnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Kobylin-Borzymy. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

¹⁰ Wojciech Latko – nie udało się ustalić żadnych informacji o tej osobie.

¹¹ Kobylin-Kulesze (albo Kobylin-Kuleszki) – aktualnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Kobylin-Borzymy. W latach 1975–1998 miejscowość ta administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

¹² Nie wiadomo, o których dokładnie przedstawicieli rodu Kuleszów Glogerowi tutaj chodzi.

¹³ Kobylin-Kruszewo – wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Kobylin-Borzymy. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

¹⁴ Nie wiadomo, jakich reprezentantów rodu Kruszewskich Gloger ma tu na myśli.

¹⁵ Kobylin-Cieszmy – współcześnie wieś zlokalizowana w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Kobylin-Borzymy. W latach 1975–1998 miejscowość owa administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

¹⁶ Cieszmy, Byk, Żuk – staropolskie przydomki rodzimej szlachty.

¹⁷ Kobylin-Pogorzałki – aktualnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Kobylin-Borzymy. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

¹⁸ Pogorzelscy – na podstawie podanych przez Glogera informacji, nie udało się ustalić *szczegółów* dotyczących tego rodu.

¹⁹ Kobylin-Makowo (Makowo) – współcześnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Kobylin-Borzymy. W latach 1975–1998 miejscowość ta administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

²⁰ Kobylińscy – nie udało się ustalić, o których przedstawicieli rodu Kobylińskich Glogerowi dokładnie tutaj chodzi.

²¹ Dym – dawniej wiejska chałupa lub zagroda, stanowiące podstawę do obliczania świadczeń podatkowych.

²² Nie udało się znaleźć informacji o podanych tu przez Glogera przedstawicielach rodów: Pogorzelskich, Makowskich i Wnorowskich.

²³ Kobylin-Jedyty – miejscowość ta obecnie nie istnieje.

²⁴ Gołymin (Stary i Nowy) – w czasach Glogera wsie w powiecie ciechanowskim guberni płockiej Królestwa Kongresowego. Obecnie to trzy wsie występujące pod nazwą Gołymin-Ośrodek, Gołymin-Południe oraz Gołymin-Północ położone w województwie mazowieckim, w powiecie ciechanowskim.

²⁵ Pałuki – w XIX wieku wieś i folwark w powiecie ciechanowskim guberni płockiej Królestwa Kongresowego. Współcześnie wieś położona w województwie mazowieckim, w powiecie ciechanowskim, w gminie Opinogóra Górna. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa ciechanowskiego.

²⁶ Ciechanowiec – w XIX wieku był osadą i miastem w województwie podlaskim, na ziemi drohiczyńskiej, około 10 km od ujścia rzeki Nurzec do Bugu. Obecnie to miasto na Wysoczyźnie Drohiczyńskiej, w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, siedziba gminy miejsko-wiejskiej Ciechanowiec. W latach 1975–1998 miasto administracyjnie należało do województwa łomżyńskiego.

²⁷ Kobylin (albo Kobylno, Kobyli no) – w czasach Glogera nazwa kilku wsi w powiecie mazowieckim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego, oddalonych o nieco ponad 3 km od Tykocina. Współcześnie to wieś położona w województwie mazowieckim, w powiecie ciechanowskim, w gminie Opinogóra Górna. W latach 1975–1998 miejscowość należała administracyjnie do województwa ciechanowskiego.

KOŁOMYJA,
Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich,
 t. IV, Warszawa 1880–1914, s. 283;
 podpis pod tekstem „Z. Glo.”

Kołomyja, 1.) ob. Kołomia¹. 2.) K. i Kołomyjka², dwie wsie, pow. łomżyński, gm. Kossaki³, par. Kołaki⁴, dawniej w wojew. mazowieckim, ziemi łomżyńskiej, pow. zambrowskim⁵. Nazwa tej wsi pochodzi od strumyka Kołomyj⁶, który niegdyś płynął tędy z lasów mężeńskich, ale dzisiaj, równie jak te lasy, już nie istnieje. W r. 1414 trzech szlachty mazowieckiej: Piotr, Mikołaj i Michał, wszyscy herbu Cholewa⁷, zapewne bracia rodzeni lub stryjeczni, dostali od księcia mazowieckiego *super rivulo Kołomyja*⁸ 50 włók na wieczne dziedzictwo i założyli tu gniazdo Kołomyjskich⁹ herbu Cholewa; przybyli zaś ze wsi Sobieszczki¹⁰ w ziemi ciechanowskiej¹¹. Z tego domu wzięły początek rody Kołomyjskich na Kołomyi, Cholewińskich¹², którzy mieszkali w Cholewach¹³, osadzie założonej wśród lasów w pobliżu Kołomyi, a istniejącej dotąd, i Czarnowskich¹⁴, czyli Cholewów, którzy osiedli na Czarnowie¹⁵ w tejże okolicy w wieku XV-ym. W r. 1469 znajdujemy jeszcze wzmiankę o rzece Kołomyi *fluvium Kołomyja*¹⁶. Miara włóki z r. 1414 była prawie ta sama, co dzisiejszej nowopolskiej, gdyż i dziś folwark Kołomyja ze wsiami Kołomyją, Kołomyjką i osadą szlachecką Cholewy obejmuje razem około włók 50. Według Tow. Kred. Ziem.¹⁷ folw. K. z nomenklaturą¹⁸ Dryje¹⁹ mr. 898, grunta orne i ogr. mr. 446, łąk mr. 166, pastw. inr. 44, lasu mr. 226, nieulz i pl. mr. 16; bud. mur. 3, z drzewa 13; płodozmian 13-polowy. Dobra te w r. 1878 oddzielone zostały od dóbr Mężenino²⁰.

¹ Kołomyja (albo Kołomia) – obecnie to wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie zambrowskim, w gminie Rutki. W latach 1975–1998 miejscowość ta administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

² Kołomyjka – aktualnie wieś zlokalizowana w województwie podlaskim, w powiecie zambrowskim, w gminie Rutki. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

³ Kossaki – okolica szlachecka w dawnej ziemi łomżyńskiej, gniazdo rodu Kossakowskich, nadane w 1436 roku przez księcia Władysława Mazowieckiego. W obrębie tej okolicy leżały: Kossaki Borowe, Kossaki Falki, Kossaki Nadbielne, Kossaki Ostatki oraz Kossaki Ponikły Stok. To także nazwa ówczesnej gminy.

⁴ Kołaki Kościelne – w XIX wieku wieś szlachecka i włościańska w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Współcześnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie zambrowskim, w gminie Kołaki Kościelne. Miejscowość ta w latach 1975–1998 należała administracyjnie do województwa łomżyńskiego. Obecnie jest siedzibą gminy Kołaki Kościelne.

⁵ Zambrów – w XIX wieku miasteczko położone nad rzeką Jabłonką, w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Obecnie miasto w województwie podlaskim, w powiecie zambrowskim.

⁶ Kołomyja – nazwa nieistniejącej już dziś rzeki przepływającej niegdyś przez ziemię łomżyńską i tereny po byłym województwie mazowieckim.

⁷ Nie wiadomo, o których dokładnie przedstawicieli herbu Cholewa Glogerowi tutaj chodzi.

⁸ *Super rivulo Kołomyja* (łac.) – łaciński zwrot oznaczający w bezpośrednim tłumaczeniu: „nad strumyczkiem Kołomyja”.

⁹ Nie udało się ustalić informacji o reprezentantach rodu Kołomyjskich, których Gloger tu przywołuje.

¹⁰ Sobieszczki (albo Sobieski) – w czasach Glogera wieś w powiecie białostockim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego. Jeszcze w latach 70. XX wieku miejscowość ta funkcjonowała na prawach tak zwanej gromady wchodzącej w skład Gromady Downary. Dziś to wieś znajdująca się w województwie podlaskim, w powiecie monieckim, w gminie Mońki. W latach 1975–1998 była ona położona w województwie białostockim.

¹¹ Ciechanów – w XIX wieku miasto powiatowe guberni płockiej Królestwa Kongresowego położone nad rzekami: Łydynią i Sonią. Obecnie to miasto w województwie mazowieckim, siedziba powiatu ciechanowskiego, oddalone o około 100 km na północ od Warszawy. Był miastem królewskim Korony Królestwa Polskiego.

¹² Cholewińscy – nie wiadomo, o których przedstawicieli rodu Cholewińskich Glogerowi tutaj dokładnie chodzi.

¹³ Cholewy – w XIX wieku wieś w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Aktualnie miejscowość ta nosi nazwę Cholewy-Kołomyja. To wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie zambrowskim, w gminie Kołki Kościelne. W latach 1975–1998 należała ona administracyjnie do województwa łomżyńskiego.

¹⁴ Nie wiadomo, o których reprezentantów rodu Czarnowskich Głogorowi konkretnie tutaj chodzi.

¹⁵ Czarnowo – wieś w powiecie mazowieckim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Współcześnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie grajewskim, w gminie Szczuczyn. W latach 1975–1998 miejscowość ta administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

¹⁶ *Fluvium Kołomyja* (łac.) – łacińskie określenie oznaczające w bezpośrednim tłumaczeniu „rzeka Kołomyja”.

¹⁷ Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Królestwie Polskim – pierwsza polska instytucja bankowa, stowarzyszenie właścicieli ziemskich Królestwa Polskiego z siedzibą w Warszawie, założone w 1825 roku z inicjatywy wolnomularza Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego (1778–1846). Celem stowarzyszenia było udzielanie kredytów długoterminowych. Wspierało ono polskich właścicieli ziemskich.

¹⁸ Nomenklatura – tu w znaczeniu: nazwa miejscowości.

¹⁹ Dryja (*Drya, Dricziki, Mutina, Mutyna*) – to polski herb szlachecki. Miejscowość pod taką nazwą nie widnieje jednak w spisie *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (1880–1902 Warszawa), ani nie występuje współcześnie w obrębie dawnego województwa mazowieckiego.

²⁰ Mężenin (dawniej Mężenino-Stare) – w czasach Głogera wieś w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Obecnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie łomżyńskim, w gminie Śniadowo. W latach 1975–1998 miejscowość należała administracyjnie do województwa łomżyńskiego.

4

KOWALEWSZCZYŻNA, *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IV, Warszawa 1880–1914, s. 511-512; podpis pod tekstem: „Z. Glo.”

Kowalewszczyzna¹ 1.) wś., pow. brzeziński², gm. Jeżów³, ob. *Długie* i *Kowalszczyzna*. 2.) K.⁴, por. *Czarnów*, pow. radzyński⁵. 3.) K.⁶, wś., pow. lipnowski⁷, gm. Ossówka⁸, Ob. Walentowo. 4.) K.⁹, wś. I folw., pow. mazowiecki (daw. suraski¹⁰), gm. Kowalewszczyzna, parafia Waniewo¹¹. W 1827 r. było tu 30 dm., 198 mk. Dobra K. z wsiami Waniewo, Jeńki¹², Chomice¹³, Mojsiki¹⁴ i K. należy do ks. Radziwiłłów¹⁵, z których jeden pobudował w Waniewie drewniany kościół. W końcu XVII w. przeszły na własność Orsetich¹⁶, a od tychże około r. 1830 w posiadanie Rostworowskich. Dziś dwa folwarki rozparcelowane zostały, a dwa sprzedane w całości. Przed założeniem dworu w K. dobra te nazywały się (w w. XV i XVI) Waniewo. A był to dwór zbudowany w w. XVII i rozebrany w r. 1881, wielce ciekawy zabytek staropolskiego drewnianego budownictwa. Pokoje miał na 10 łokci¹⁷ wysokie, z olbrzymimi kominami; na czterech rogach domu znajdowały się cztery skrzydła. Z ganku wchodziło się wprost do olbrzymiej sieni środkowej, która zarazem za kaplicę, salę sejmikową i jadalnię w czasie zjazdów służyła. W sali tej wisiał wielki krucyfik, portrety królów i bohaterów. W rozległym i malowniczym ogrodzie za dworem były sady owocowe, aleje strzyżone lipowe, park dziki i sześć stawów, z których środkowy, największy w kształcie krzyża: stawy te wykopano dla gospodarstwa rybnego, które tu niegdyś było prowadzone. W roku 1748 urodził się w K. Jan Klemens Gołaszewski¹⁸, biskup wigierski, senator i prawy obywatel kraju. Ojciec¹⁹ jego był oficjalistą u Orsetich. W r. 1775 w całej majątności znajdowało się dymów 111²⁰. Powiększyli ją Orsettowie przed dokupnem Jeńk i części Waniewa od Szczawińskich. Po uwłaszczeniu włościan zostało przy dworze ziemi włók 127, ale od r. 1863 i 1864 K. zaczęła się szybko chylić do upadku i w niedługim czasie drobni nowonabywcy nie pozostawiają śladu ze wspianiałej rezydencji i jednego z piękniejszych w kraju ogrodów.

Znana znakomita autorka, śp. Narcyza Żmichowska (Gabryella)²¹, będąc ciotką żony b. właściciela (Romana Rostworowskiego²²) przebywała kilkakrotnie w K. Orsettowie posiadali tu niegdyś piękną bibliotekę, z rzadkich dzieł polskich i pysznych wydań włoskich złożoną. Według Towarz. Kred. Ziemińskiego²³, dobra K. składały się z folwarków: K., Borzyska²⁴, Jeńki, Nomenklatury²⁵ Nadlesie²⁶; wsi: K., Chomice, Mojsiki, Jeńki i Waniewo. Rzeka Narew²⁷ stanowiła granicę wschodnią. Rozległość wynosiła mr. 2965; folw. K. grunta orne i ogrody mr. 568, łąk mr. 348, pastwisk mr. 12, lasu mr. 604, nieużytki i place mr. 36, razem mr. 1568; bud. mur. 11, z drzewa 14; płodozmian 11-połowy. Folw. Borzyska grunta orne i ogrody mr. 290, łąk mr. 13, pastwisk mr. 144, lasu mr. 501, nieużytki i place mr. 18, razem mr. 966; bud. mur. 2, z drzewa 5. Folw. Jeńki grunta orne i ogrody mr. 154, łąk mr. 159, pastwisk mr. 11, lasu mr. 96, nieużytki i place mr. 10, razem mr. 430; bud. mur. 3, z drzewa 13; płodozmian 7-połowy; wiatrak, cegielnia, pokłady torfu. Wś. K. osad 27, z gruntem mr. 498; wś. Chomice os. 11, z grun. mr. 247; wś. Mojsiki os. 9, z grun. mr. 267; wś. Jeńki os. 46, z grun. 770; wś. Waniewo os. 23, z grun. mr. 756. Gm. K. z urzędem we wsi Płonka-Strumianka²⁸, ludności 4725, w tym męż. 2313, kob. 2412, dm. 610, rozległości 16892 mr., sąd gm. okr. I i st. p. m. Tykocin²⁹ lub też Łapy³⁰ st. dr. żel. petersb., szkół w gminie 2. W skład gm. wchodzi: 10 wsi szlacheckich: Jabłonowo-Kąty³¹, Jabłonowo-Wypychy³², Kobylin-Pogorzałki³³, Kropiewnica-Gajki³⁴, K.-Kiernozki, K. Racibory³⁵, Łupianka Nowa³⁶, Łupianka Stara³⁷, Płonka-Kościelna³⁸, Roszki-Ziemaki³⁹, 1 wś. z ludnością mieszaną: Płonka-Strumianka i 9 wsi czysto włościańskich: Bokiny⁴⁰, Chomice, Jeńki, K., Krzyżewo⁴¹, Mojsiki, Pszczółczyn⁴², Waniewo i Wólka⁴³.

¹ Kowalewyszczyna (albo Długie, Kowalszczyna) – obecnie to wieś położona w województwie łódzkim, w powiecie łódzkim wschodnim, w gminie Koluśki. Do 1953 roku istniała gmina Długie. W latach 1975–1998 miejscowość należała administracyjnie do województwa piotrkowskiego.

² Brzeziny – w czasach Glogera miasto powiatowe w guberni piotrkowskiej Królestwa Polskiego. Współcześnie to miasto w województwie łódzkim, w powiecie brzezińskim. Położone jest na wschód od Łodzi, w pobliżu Parku Krajobrazowego Wzniesień Łódzkich, w dolinie rzeki Mrożyca. Były miastem szlacheckim.

³ Jeźów – w XIX wieku wieś i folwark w powiecie piotrkowskim guberni piotrkowskiej Królestwa Polskiego. Dzisiaj to duża osada, niegdyś posiadająca prawa miejskie, położona w województwie łódzkim, w powiecie brzezińskim, w gminie Jeźów. Był miastem duchownym. Do 1953 roku pozostawał siedzibą gminy Popień. W latach 1975–1998 należał administracyjnie do województwa skierniewickiego. Miejscowość owa jest siedzibą gminy Jeźów.

⁴ Kowalewyszczyna (Czarnów) – aktualnie wieś położona w województwie mazowieckim, w powiecie wołomińskim, w gminie Dąbrówka. W latach 1975–1998 miejscowość ta należała administracyjnie do województwa ostrołęckiego.

⁵ Radzymin – w czasach Glogera miasto powiatowe guberni warszawskiej. Obecnie miasto w województwie mazowieckim, w powiecie wołomińskim, położone około 10 km od Wołomina i około 17 km od granic Warszawy, 25 km od jej centrum. Siedziba gminy miejsko-wiejskiej Radzymin. Miasto wchodzi w skład Aglomeracji warszawskiej. W latach 1975–1998 należało administracyjnie do województwa warszawskiego.

⁶ Kowalewyszczyna (Walentowo) – współcześnie wieś położona w województwie kujawsko-pomorskim, w powiecie lipnowskim, w gminie Kikół. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa wrocławskiego.

⁷ Lipno – w XIX wieku miasto powiatowe guberni płockiej Królestwa Kongresowego, położone nad rzeką Mieć. Aktualnie to miasto w województwie kujawsko-pomorskim, siedziba powiatu lipnowskiego oraz gminy wiejskiej Lipno. Do 1954 roku siedziba wiejskiej gminy Jastrzębie. W latach 1975–1998 miasto administracyjnie należało do województwa wrocławskiego. Od 1999 roku po reformie administracyjnej, siedziba powiatu lipnowskiego.

⁸ Osówka – w czasach Glogera wieś nad jeziorem Ossowskim, w powiecie lipnowskim guberni płockiej Królestwa Kongresowego. Obecnie to wieś położona w województwie kujawsko-pomorskim, w powiecie toruńskim, w gminie Czernikowo. Do 1954 roku miejscowość ta była siedzibą gminy Ossówka. W latach 1975–1998 znajdowała się zaś w województwie wrocławskim.

⁹ Kowalewyszczyna – dziś to wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Sokoły. Do 1954 roku istniała gmina Kowalewyszczyna. W latach 1975–1998 miejscowość owa administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

¹⁰ Suraż – w XIX wieku miasto nad Narwią w powiecie białostockim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego. Współcześnie miasto w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, siedziba gminy miejsko-wiejskiej Suraż. W latach 1975–1998 należało ono administracyjnie do województwa białostockiego. Był miastem królewskim Korony Królestwa Polskiego.

¹¹ Waniewo – aktualnie to wieś zlokalizowana nad rzeką Narwią, w województwie podlaskim, w powiecie hajnowskim, w gminie Narew. W latach 1975–1998 miejscowość należała administracyjnie do województwa białostockiego.

¹² Jeńki – dziś to wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Sokoły. Do 1954 roku była ona siedzibą gminy Kowalewyszczyna. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

¹³ Chomice – obecnie to wieś sołecka położona w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Sokoły. W latach 1975–1998 miejscowość ta administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

¹⁴ Mojsiki – współcześnie wieś zlokalizowana w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Sokoły. W latach 1975–1998 należała ona administracyjnie do województwa łomżyńskiego.

¹⁵ Należy w tym miejscu wspomnieć przede wszystkim o Mikołaju Radziwiłł (1470–1521) – podczaszym wielkim litewskim, kanclerzu wielkim litewskim i wojewodzie wileńskim, synu Mikołaja Radziwiłłowicza (1430–1509). W 1509 roku zostało mu nadane Waniewo, a 20 czerwca 1510 roku uzyskał on zaś w Krakowie przywilej na lokowanie miasta na prawie chełmińskim i pobierania myta za przejazd po nowozbudowanym moście od króla Polski Zygmunta I Starego.

¹⁶ Glogerowi chodzi tu o braci Mikołaja i Wilhelma Orsetti, którzy pod koniec XVII wieku stali się również dziedzicami dóbr kurowskich na Podlasiu. W 1677 roku nabyli oni Waniewo i Jeńki od Szczawińskich (Pawła i Jakuba). Do podziału owej posiadłości doszło jeszcze w 1767 roku. Lewobrzeźną część dóbr, z ośrodkiem już wówczas w Kowalewyszczynie, władł Piotr Orsetti, natomiast prawobrzeźną (z siedzibą w Śliwnie) Szymon Orsetti. Z tego też roku pochodzi ostatnia wzmianka określająca Waniewo jako miasto. W 1832 roku ostatni potomek Orsetti sprzedał zaś wieś na rzecz swego ojczyma, Stefana Rostworowskiego, ożenionego z wdową po Adamie Orsettim. Waniewo było własnością Rostworowskich do początku wieku XX.

¹⁷ Łokieć (niem. *Elle*, franc. *Aune*, ang. *Ell*) – jednostka miary długości o różnej wartości w zależności od państwa, regionu i epoki historycznej. Tradycyjna europejska miara łokcia nawiązywała do średniej długości ręki od stawu łokciowego do końca palca środkowego. Dzielił się najczęściej na 2 stopy albo 24 cale.

¹⁸ Jan Klemens Gołaszewski (1748–1820) – duchowny rzymskokatolicki, biskup diecezjalny wigierski (1809–1818) oraz biskup diecezjalny sejneński (1818–1820). Autor *Listu pasterskiego do Diecezyi Wigierskiej* (1815).

¹⁹ Jan Klemens Gołaszewski urodził 23 listopada 1748 roku w Kowalewyszczynie na Podlasiu jako syn Franciszka i Joanny z Gołaszewskich.

²⁰ Dym – dawniej wiejska chałupa lub zagroda, stanowiące podstawę do obliczania świadczeń podatkowych.

²¹ Narcyza Żmichowska, ps. Gabryella (1819–1876) – powieściopisarka i poetka, uważana za jedną z prekursorów feminizmu w Polsce. Autorka wielu książek, w tym: *Wolne chwile Gabryelli* (1845) oraz *Poganka* (1846). Zob. G. Borkowska, *Cudzoziemki: studia o polskiej prozie kobiecej*, tłum. Ursula Phillips (2001).

²² Roman Rostworowski (1826–1906) – ziemianin, właściciel majątku Kowalewyszczyna z folwarkami Borzyska, Jeńki, wsią Waniewo, a także Dobroch (spadkowych dóbr żony). Kolator kościoła w Waniewie, od 1858 roku sędzia pokoju okręgu tykocińskiego.

²³ Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Królestwie Polskim – pierwsza polska instytucja bankowa, stowarzyszenie właścicieli ziemskich Królestwa Polskiego z siedzibą w Warszawie, założone w 1825 roku z inicjatywy wolnomularza Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego (1778–1846). Celem stowarzyszenia było udzielanie kredytów długoterminowych. Wspierało ono polskich właścicieli ziemskich.

²⁴ Borzyska – folwark ten istniał jeszcze w okresie międzywojennym. Znajdował się w województwie białostockim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie wiejskiej Kowalewyszczyna. Obecnie wchodzi on terytorialnie w skład wsi Mojsiki.

²⁵ Nomenklatura – tu w znaczeniu: nazwa miejscowości.

²⁶ Nadlesie – aktualnie to miejscowość w gminie Lelis, w powiecie ostrołęckim, w województwie mazowieckim.

²⁷ Narew – rzeka przepływająca przez północno-wschodnią Polskę. Prawy dopływ Wisły. Długość 484 kilometry, z czego większość w Polsce, a reszta – na Białorusi, gdzie bierze swój początek.

²⁸ Płonka-Strumianka – obecnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Łapy. W latach 1975–1998 miejscowość owa administracyjnie należała do województwa białostockiego.

²⁹ Tykocin – miasteczko na lewym brzegu rzeki Narwi, w XIX wieku znajdujące się w powiecie mazowieckim, w guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego; obecnie miasto w województwie podlaskim, w powiecie białostockim.

³⁰ Łapy – w XIX wieku zaścianki szlacheckie nad Narwią w powiecie mazowieckim, guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Obecnie miasto w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, siedziba gminy miejsko-wiejskiej Łapy.

³¹ Jabłonowo-Kąty – współcześnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Sokoły. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

³² Jabłonowo-Wypychy – obecnie wieś zlokalizowana w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Sokoły. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

³³ Kobylin-Pogorzałki – aktualnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Kobylin-Borzymy. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

³⁴ Kropiewnica-Gajki – dziś to wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Kobylin-Borzymy. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

³⁵ Kropiewnica-Kiemozki, Kropiewnica-Racibory – współcześnie to wsie położone w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Kobylin-Borzymy. W latach 1975–1998 administracyjnie należały one do województwa łomżyńskiego.

³⁶ Łupianka Nowa – obecnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Łapy. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa białostockiego.

³⁷ Łupianka Stara – współcześnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Łapy. Łupianka Stara leży u podnóża Gór Będzińskich (157 m n.p.m.), 2,5 km od Narwiańskiego Parku Narodowego, na północ od Łap, na zachód od wsi Łupianka Nowa. Sołectwo zajmuje powierzchnię 1 174 ha. W latach 1975–1998 miejscowość ta administracyjnie należała do województwa białostockiego.

³⁸ Płonka Kościelna – aktualnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Łapy. W latach 1975–1998 administracyjnie należała ona do województwa białostockiego.

³⁹ Roszki-Ziemaki – dzisiaj to wieś zlokalizowana w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Sokoły. W latach 1975–1998 miejscowość owa administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

⁴⁰ Bokiny – obecnie wieś zlokalizowana w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Łapy. Leży ona na północno-zachodnim brzegu Narwi.

⁴¹ Krzyżewo – obecnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Sokoły. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

⁴² Pszczółczyn – dziś to wieś zlokalizowana w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Kobylin-Borzemy. W latach 1975–1998 miejscowość owa administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

⁴³ Wólka – aktualnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Juchnowiec Kościelny. W latach 1975–1998 miejscowość należała administracyjnie do województwa białostockiego.

5

MEŻENIN,

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich,
t. VI, Warszawa 1880–1914, s. 280–281;
podpisy pod tekstem: „Z. Glog.”, „Rz.”, „A. Pal.”

Meżenin¹ 1.) al. *Meżenino*, wś., pow. łomżyński, gm. Kossaki², par. Rutki³, przy drodze bitej z Warszawy do Białegostoku, o 16 w. za Zambrowem⁴, a 28 w. od Łomży⁵. W 1827 r. 19 dm., 163 mk. Są tu 4 stawy, 3 młyny wodne i folusz⁶. Założyli te osadę Jan i Stefan, synowie Mikołaja z Meżenina⁷ (ciechanowskiego)⁸, pierwotnie na włókach 10-ciu, kupionych w r. 1466 od sukcesorów Konrada z Zaćwiaczyna⁹, między granicami Rutek, Dębni¹⁰, Waloch¹¹ i Idzków¹². Meżeńscy powiększyli znacznie swoje dziedzictwo, a już r. 1603 Maksymilian Meżeński¹³, kasztelan wiski¹⁴, żeniąc się z Zofią Górnicką, córką Łukasza¹⁵, autora *Dworzanina*¹⁶, posag jej i oprawę zabezpieczył na dobrach swych Lasach¹⁷, M., Ożarach¹⁸, Rutkach, Zawadach¹⁹, Małej Kołomyi²⁰, Zajkach²¹, Chlebotkach²², Srebrowie²³ i Zabłociu²⁴. Córka tego Meżeńskiego wyszła za Wojciecha Opackiego²⁵, wielokrotnego posła do dworów zagranicznych od króla Jana Kazimierza²⁶, i M. wniosła w dom Opackich. Z tych praprawnuk Wojciecha, Gabriel Chryzanty Opacki²⁷, kasztelan wiski, słynny gospodarz i przedsiębiorca, założył w M. przeszliczny ogród, wykopał znacznym kosztem 6 stawów i urządził w nich gospodarstwo rybne, pobudował przy stawach 4 młyny, założył browary, chmielniki²⁸, ogród botaniczny, szkółki drzew owocowych i dzikich, zaprowadził bydło holenderskie, wznosił pierwsze w okolicy murowane budowle gospodarskie, prostował drogi i wysadzał drzewami, a chcąc uczynić z M. miasteczko, założył „jurydykcyą rzemieślniczą” i wyjednał u króla r. 1782 przywilej na targi; prowadził obszerny handel zbożowy z Gdańskiem, Elblągiem i Warszawą. Opacki miał jedyną córkę²⁹, słynną z wykształcenia, która wyszła za Rajmunda Rembienińskiego³⁰, a później za Józefa Bechona³¹, pułkownika b. w. p., a jakkolwiek była bezdzietną, to jednak M. przeszedł drogą układów na rodzinę pierwszego męża i przez Eugeniusza Rembienińskiego³² sprzedany Izraelitom berlińskim, następnie po wycięciu wielkich lasów rozparcelowany na zagony. Dziś już z dawnej rezydencji, malowniczego ogrodu, gospodarstwa, przemysłu etc., nawet ślady zniszczone i zatarte zostały. Dobra te przed rozparcelowaniem, razem z Kołomyją³³, Walochami i Pęsami³⁴, miały przestrzeni mr. 7500. W tym lasu sosnowego i dębowego mr. 3360. Dziś przestrzeń powyższa (m. 7500) należy do kilkudziesięciu posiadaczy, których liczba powiększa się ciągle. Obecnie folw. M. z wsiami M., Ożary, Rutki, Góra Strękowa³⁵, Kołomyja, Kołomyjka³⁶, Ożarki³⁷, Pęsie Lipno³⁸ i osady Górki Ponikłystok³⁹, rozl. mr. 1346: grunta or. i org. mr. 695,

łąk mr. 283, past. mr. 38, wody mr. 10, lasu mr. 308, nieuż. i place mr. 12; budowli mur. 17, z drzewa 21; płodozmian 14-polowy. Wś. M. os. 54, z gr. mr. 123; wś. Ożary os. 11, z gr. mr. 189; wś. Rutki os. 42, z gr. mr. 55; wś. Góra Strękowa os. 9, z gr. mr. 45; wś. Kołomyja os. 23, z gr. mr. 134; wś. Kołomyjka os. 13, z gr. mr. 127; wś. Ożarki os. 19, z gr. mr. 188; wś. Peśie Lipno os. 7, z gr. mr. 11; osada Górki Ponikłystok z grun. mr. 24. 2.) M.⁴⁰, wś. i fol. nad rz. Bugiem⁴¹, pow. konstantynowski⁴², gm. Chlebczyn⁴³, par. kat. Rutków, praw. Łysów⁴⁴, st. p. Łosice⁴⁵, okr. sąd. Komarno⁴⁶. Ma 37 dm., 401 mk.; w 1827 r. 44 dm., 292 mk. Rozległość gruntów włosc. mr. 664, dm. 38, ludności 396; gruntów folw. mr. 1808, w tym policzony folwark do majątku tego należący Michałów⁴⁷; właściciel Jundziłł⁴⁸. Przy M. znajduje się przystań nad Bugiem, do której zwieziono zboża 1877 r. 156000 pudów⁴⁹. Ob. *Konstantynów* (IV, 360). Dobra M. składają się z fol. M. i Michałów, przyległości Chrostowiec⁵⁰ i wsi M., rozl. mr. 2015; fol. M. gr. or. i ogr. mr. 600, łąk mr. 171, past. mr. 103, lasu mr. 725, nieuż. i place mr., 143, razem mr. 1742; bud. mur. 5, z drzewa 13, płodozmian 12-polowy; fol. Michałów gr. or. i ogr. mr. 196, łąk mr. 13, past. mr. 16, lasu mr. 45, nieuż. i place mr. 3, razem mr. 273; bud. drzwn. 3. Wś. M. os. 38, z gr. mr. 527.

¹ Mężenin (albo Mężenino) – obecnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie łomżyńskim, w gminie Śniadowo. W latach 1975–1998 miejscowość należała administracyjnie do województwa łomżyńskiego. Dawniej Mężenino Stare, zamieszkałe przez drobna szlachtę, starożytnie gniazdo rodziny Mężeńskich, wspomniane w aktach z 1423 roku.

² Kossaki – okolica szlachecka w dawnej ziemi łomżyńskiej, gniazdo rodu Kossakowskich, nadane w 1436 roku przez księcia Władysława Mazowieckiego (1398–1455). W obrębie tej okolicy leżały: Kossaki Borowe, Kossaki Falki, Kossaki Nadbielne, Kossaki Ostatki oraz Kossaki Ponikły Stok. To także nazwa ówczesnej gminy.

³ Rutki – w XIX wieku wieś i folwark w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Obecnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie łomżyńskim, w gminie Wizna. W latach 1975–1998 miejscowość należała do województwa łomżyńskiego.

⁴ Zambrów (albo Zambrowo) – w czasach Glogera osada miejska, dawniej miasteczko, nad rzeką Jabłonką i sturmieniami: Zambrzyca i Prątnikiem w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Współcześnie miasto w północno-wschodniej Polsce, w województwie podlaskim, w powiecie zambrowskim. Zambrów leży na historycznym Mazowszu. Był miastem królewskim Korony Królestwa Polskiego.

⁵ Łomża – miasto na prawach powiatu w północno-wschodniej Polsce, w województwie podlaskim, nad rzeką Narwą. W XIX wieku powiat i gmina Łomża.

⁶ Folusz – maszyna służąca do folowania tkanin; piłniarka.

⁷ Jan, Stefan i Mikołaj z Mężenina – nie udało się ustalić biografów tych osób.

⁸ Mężenino-Węglowice i Mężenino-Kłoski – w czasach Glogera wsie i folwarki nad rzeką Soną w powiecie ciechanowskim guberni Płockiej Królestwa Kongresowego. Obecnie istnieje tylko pierwsza z nich i jest położona w województwie mazowieckim, w powiecie ciechanowskim, w gminie Sońsk.

⁹ Konrad z Zaćwiaczyzna – nie udało się ustalić żadnych informacji o tej osobie.

¹⁰ Dębniaki – dziś to wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie łomżyńskim, w gminie Zbójna. W latach 1975–1998 miejscowość należała administracyjnie do województwa łomżyńskiego.

¹¹ Walochoy – obecnie to dwie wsie: Kałęczyn-Walochoy oraz Walochoy-Mońki położone w województwie podlaskim, w powiecie zambrowskim, w gminie Rutki.

¹² Idźki – aktualnie to trzy wsie: Idźki Młynowskie, Idźki Średnie i Idźki-Wykno zlokalizowane w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Sokoły.

¹³ Maksymilian Mężeński (?–?) – kasztelan wiski, syn Marcina Mężeńskiego. W 1586 roku ukończył studia na Akademii Krakowskiej. W 1603 roku ożenił się zaś z Zofią Górnicką, córką Łukasza Górnickiego.

¹⁴ Ziemia wiska, ziemia wizka – jednostka terytorialna na średniowiecznym północno-wschodnim Mazowszu. Stolicą ziemi była Wizna. Ziemia wizka dzieliła się na 3 powiaty: wizki, wązowski, radziwiłowski. Starostwo grodowe wizkie. W XVII wieku w ziemi wiskiej szlachta stanowiła 45% mieszkańców.

¹⁵ Łukasz Górnicki (1527–1603) – humanista renesansowy, poeta, pisarz polityczny, tłumacz, sekretarz królewski Zygmunta Augusta (1559) i jego bibliotekarz, starosta niegrodowy tykociński (1571), starosta wasilkowski (1576), prebendarz dóbr duchownych (otrzymywał dochody z probostw wielickiego i kęckiego oraz kanonii kruszwickiej), wójt wasilkowski. Autor między innymi: *Drogi do zupełnej wolności...* (1650) oraz *Dworzanina polskiego* (1566).

¹⁶ Zob. Ł. Górnicki, *Dworzanin Łukasza Górnickiego polski*, Kraków: drukował Maciej Wirzbięta (...), 1566.

¹⁷ Lasy – w czasach Glogera cztery folwarki w powiecie szawelskim guberni kowieńskiej Imperium Rosyjskiego, oddalone o ponad 3 kilometry od Janiszek.

¹⁸ Ożary Wielkie – w XIX wieku wieś szlachecka i włościańska w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Wchodziły w skład dóbr Mężenin. Aktualnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie zambrowskim, w gminie Rutki. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

¹⁹ Zawady – w XIX wieku wieś położona w powiecie białostockim, w guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego. Współcześnie w województwie podlaskim, w powiecie białostockim.

²⁰ Mała Kołomyja – w czasach Glogera dobra zlokalizowane obok Zawad. Obecnie miejscowość owa nie istnieje.

²¹ Zajki – w XIX wieku okolica szlachecka w powiecie białostockim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego, oddalona o 40,5 km od Białegostoku. Aktualnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie monieckim, w gminie Trzcianne. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa białostockiego.

²² Chlebotki – w XIX wieku była to okolica szlachecka nad jeziorem Maleszewskim, w powiecie łomżyńskim, w gminie Chlebotki, w parafia Zawady. Współcześnie pod nazwą Nowe Chlebotki – wieś w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Zawady.

²³ Srebrów – w XIX wieku wieś i folwark nad rzeką Srebrową (albo Wienią), dopływem Narwi (pod Wizną) w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. W XVII wieku miejscowość ta wchodziła w skład dóbr Mężenin. Obecnie wieś zlokalizowana w województwie podlaskim, w powiecie łomżyńskim, w gminie Wizna. W latach 1975–1998 należała ona administracyjnie do województwa łomżyńskiego.

²⁴ Zabłocie – w czasach Glogera dobra sąsiadujące ze Srebrówem. Dzisiaj to wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie hajnowskim, w gminie Narew. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa białostockiego.

²⁵ Wojciech Opacki (1590–?) – chorąży warszawski w 1621 roku, starosta nowomiejski w 1629 roku. Był elektorem królów Polski: Władysława IV Wazy (z ziemi warszawskiej w 1632 roku) i Jana II Kazimierza Wazy (z ziemi warszawskiej w 1648 roku).

²⁶ Jan II Kazimierz Waza (1609–1672) – król Polski w latach 1648–1668, tytułarny król Szwecji do 1660 roku z dynastii Wazów. Syn króla Polski i Szwecji Zygmunta III Wazy (1566–1632) i Konstancji Habsburżanki (1588–1631), arcyksiężniczki austriackiej. Przyrodni brat króla Władysława IV Wazy (1595–1648). Kawaler Orderu Złotego Runa. Abdykował w 1668 roku, przerywając ciągłość dynastyczną. Był ostatnim członkiem rodu Wazów, po kądzieli spokrewnionym z Jagiellonami. W 1661 roku papież Aleksander VII (1599–1667) przyznał mu i jego następcom tytuł *rex orthodoxus*.

²⁷ Chryzanty Gabriel Rafał Opacki (1741–1806) – ziemianin z Łomżyńskiego, generał major ziemiański ziemi wiskiej.

²⁸ Chmielnik – plantacja chmielu; chmielamia.

²⁹ Gabriel Chryzanty Opacki był żonaty z Marianną z Gomolińskich, córką Karola, podkomorzego łeczyckiego, która zmarła w obłąkaniu po roku 1797. Jedynym dzieckiem Opackich była córka Agnieszka Helena Konstancja (zmarła w roku 1863 u Glogorów w Jeżewie), która dzięki ojcu odebrała bardzo staanne oraz wszechstronne wykształcenie. Wysza za mąż 15 II 1797 roku za Rajmunda Rembieleńskiego, znanego działacza politycznego, któremu wniosła w posagu Krośniewice. Rozwiódłszy się z nim po 20 latach małżeństwa, poślubiła powtórnie Józefa Bechona, podpułkownika wojsk polskich i miniaturzystę, z którym się po 5 latach także rozwiodła. Cały jej wielki majątek przeszedł z kolei na rodzinę Rembieleńskich. Jest bohaterką powieści Hanny Muszyńskiej-Hoffmanowej zatytułowanej *Kwitnące fiolety* (1971). Zob. <http://www.ip.ub.nina.gov.pl/index.php/a/gabriel-rafal-chryzanty-opacki-h-pnus>.

³⁰ Rajmund Rembieleński (1774–1841) – działacz polityczny i gospodarzy w okresie autonomii Królestwa Polskiego, między innymi marszałek Sejmu, radca stanu Królestwa Kongresowego od 13 września do 13 października 1820 roku i prezes Komisji Województwa Mazowieckiego, wolnomularz. Autor wielu książek, w tym: *Projekt polepszenia stanu włościan w Xięstwie Warszawskim podany przez prefekta departamentu płockiego* (1815) oraz *Mowa marszałka sejmiku miana w izbie poselskiej na pierwszym posiedzeniu dnia 13 września 1820 roku* (1820).

³¹ Józef Bechon (1784–1858) – podpułkownik wojsk polskich i miniaturzysta, syn Karola Bechona (1732–1812) i Doroty Knakfus (1740–?), drugi mąż Agnieszki Heleny Konstancji Opackiej (1777–1863).

³² Eugeniusz Rembieleński (1824–?) – młodszy syn Rajmunda Rembieleńskiego i Antoniny z Weltzów, właściciel dóbr, dziedzie Jedwabnego. W roku 1860 poślubił Zofię Łączyńską, ale ich małżeństwo w 1866 roku zostało unieważnione.

³³ Kołomyja (albo Kołomia) – w czasach Glogera wieś położona w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Obecnie to wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie zambrowskim, w gminie Rutki. W latach 1975–1998 miejscowość ta administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

³⁴ Pęsy (albo Pęzy) – w XIX wieku w wieś zlokalizowana w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Współcześnie to wieś o nazwie: Pęsy-Lipno położona w województwie podlaskim, w powiecie zambrowskim, w gminie Zambrów. W latach 1975–1998 miejscowość należała administracyjnie do województwa łomżyńskiego.

³⁵ Strękowa Góra (albo Góra Strękowa) – w XIX wieku wieś nad Narwią w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Aktualnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Zawady. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

³⁶ Kołomyjka – w czasach Glogera wieś w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Obecnie wieś zlokalizowana w województwie podlaskim, w powiecie zambrowskim, w gminie Rutki. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

³⁷ Ożarki (albo Olszanka) – w XIX wieku wieś szlachecka i włościańska w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Współcześnie to wieś występująca pod nazwą Ożarki-Olszanka położona w województwie podlaskim, w po-

wiecie zambrowskim, w gminie Rutki. W latach 1975–1998 miejscowość ta administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

³⁸ Pęsie Lipno (albo Pęsy) – w XIX wieku wieś w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Obecnie to wieś o nazwie Pęsy-Lipno położona w województwie podlaskim, w powiecie zambrowskim, w gminie Zambrów. W latach 1975–1998 miejscowość należała administracyjnie do województwa łomżyńskiego.

³⁹ Górki Ponikłystok – w czasach Glogera osada sąsiadująca z Pęsami Lipno. Współcześnie to wieś istniejąca pod nazwą Górskie Ponikły-Stok położona w województwie podlaskim, w powiecie zambrowskim, w gminie Rutki. W latach 1975–1998 miejscowość owa administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

⁴⁰ Mężenin – aktualnie to wieś położona nad Bugiem w województwie mazowieckim, w powiecie łosickim, w gminie Platerów. Osada powstała na przełomie XIV i XV wieku. Niegdyś Mężenin był ważną przystanią i punktem przeładunkowym zboża. Wieś była też siedzibą rodu Jundziłłów. Dwór Jundziłłów spłonął w 1936 roku. Mimo gruntownej przebudowy nie odzyskał on dawnego stylu. Zachowały się natomiast resztki parku otaczającego dwór, w tym stare, kilkusetletnie dęby (miedzy innymi okazy pomnikowe). Dziś miejscowość ta ma charakter osady letniskowej. W latach 1975–1998 należała ona administracyjnie do województwa białkopodlaskiego.

⁴¹ Bug (biał. *Заходні Буг, Zachodni Buh*; ukr. *Західний Буг, Zachidnyj Buh*) – rzeka we wschodniej Polsce, zachodniej Ukrainie i południowo-zachodniej Białorusi (154 km – na całej długości rzeka graniczna z Polską). Długość Bugu wynosi 772 km, powierzchnia dorzecza w Polsce 39 420 km². Piątą co do wielkości rzeką Polski.

⁴² Konstantynów (dawniej Kozierady) – w XIX wieku osiedle i folwark w powiecie konstantynowskim guberni siedleckiej Królestwa Polskiego. Obecnie to wieś gminna (w latach 1729–1869 miasto) położona w województwie lubelskim, w powiecie bialskim, w gminie Konstantynów. Do 1932 roku istniał powiat konstantynowski z siedzibą w Janowie Podlaskim, a w latach 1952–1954 miejscowość była siedzibą gminy Zakanale. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa białkopodlaskiego. Jest ona siedzibą gminy Konstantynów, najdalej na północ wysuniętej gminy województwa lubelskiego.

⁴³ Chlebczyn – w czasach Glogera wieś i folwark w powiecie konstantynowskim guberni siedleckiej Królestwa Polskiego. Aktualnie to wieś zlokalizowana w województwie mazowieckim, w powiecie łosickim, w gminie Sarnaki. Miejscowość leży w odległości 1,5 km na północ od Sarnak. Niegdyś istniała gmina Chlebczyn. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa białkopodlaskiego.

⁴⁴ Łysów – w XIX wieku wieś i folwark w powiecie konstantynowskim guberni siedleckiej Królestwa Polskiego. Współcześnie to wieś położona w województwie mazowieckim, w powiecie siedleckim, w gminie Przesmyki. W latach 1975–1998 miejscowość owa administracyjnie należała do województwa siedleckiego.

⁴⁵ Łosice – w XIX wieku ośrodek miejski w powiecie konstantynowskim guberni siedleckiej Królestwa Polskiego. Dzisiaj to miasto w województwie mazowieckim, nad rzeką Tocznią, siedziba powiatu łosickiego i gminy miejsko-wiejskiej Łosice. W latach 1975–1998 miejscowość ta administracyjnie należała do województwa białkopodlaskiego. Łosice były miastem królewskim Korony Królestwa Polskiego.

⁴⁶ Komarno – w czasach Glogera wieś sąsiadująca z Łoszczami. Aktualnie wieś położona w województwie lubelskim, w powiecie bialskim, w gminie Konstantynów. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa białkopodlaskiego.

⁴⁷ Michałów – współcześnie wieś położona w województwie mazowieckim, w powiecie łosickim, w gminie Platerów. W latach 1975–1998 należała ona administracyjnie do województwa białkopodlaskiego.

⁴⁸ Na podstawie podanych przez Glogera informacji nie udało się ustalić szczegółów dotyczących biografii tej osoby.

⁴⁹ Pud – rosyjska jednostka wagowa; 1 pud = 16,38 kg = 40 funtów.

⁵⁰ Miejscowość ta aktualnie nie istnieje.

Narew¹, niekiedy zwana *Narwa*, rzeka, prawy dopływ Wisły, bierze początek na wschd. krańcu Puszczy Białowieskiej², w bagnach zwanych Orłowo³ (Orchowo), o ½ m. powyżej wsi Borki⁴, o 1 ½ od mczka

Nowydwór⁵, a o 3 ½ od wsi Białowieży⁶, niedaleko od źródeł Jasiołdy⁷. W okolicy tej stykały się dawniej z sobą trzy województwa: trockie⁸, nowogródzkie⁹ i brzesko-litewskie¹⁰, a czwarte podlaskie, o kilka mil na zachód się poczynało. Dziś źródło N. leży w gub. grodzieńskiej przy zatknięciu się pow. wołkowyskiego¹¹ z prużańskim¹². Linia prosta przeprowadzona do źródła N., do jej ujścia, przecina wś. Białowieżę, mczka. Boćki¹³ i Sterdyni¹⁴, a jest długa 30 m. Rzeka zaś, płynąc kręto łukiem dość silnie ku północy wydanym, przebiega przeszło 50 m. do (400 w., z czego na Król. Polskie wypada 285 w.). Szerokość wynosi od 8-50 sążni, głęb. od 7-20 stóp; dno łąwate. N., od źródła swego podążając w kierunku póln. zchd., na długości 4 m. rozgranicza Puszcę Białowieską od Świsłockiej¹⁵, z której przyplywa do Narwi rzka. Rudawka¹⁶. N., rozgraniczająca tu dawne wdztwa. trockie i brzesko-litewskie, a w szczególności pow. grodzieński i brzeski, w okolicy wsi Siemianówka¹⁷ porzuca leśną krainę dwóch puszczy i zwróciwszy się więcej na zachód, przybiera z lewego brzegu rz. Narewkę¹⁸, która płynie przez Białowieżę i wody puszczy do N. przynosi. Przy ujściu tej rzeczki N. z dawnych granic W. Ks. Litewskiego wchodzi w granice b. wdztwa. podlaskiego, którego przecina ziemię bielską¹⁹. W tej to ziemi na kilkunastomilowej przestrzeni napotyka mczka.: Narew²⁰, Suraz²¹, Choroszcz²² i Tykocin²³, przybiera z prawego brzegu Rudnię²⁴, Czarną²⁵, Turośl²⁶, Gnik²⁷, Horodnię²⁸ al. Gorodnię, Supraśl²⁹, Kulikówkę³⁰, Jaskrzankę³¹ i Nereśl³², a z lewego Łoknicę³³, Orłankę³⁴ i Lizę³⁵. Z tych wszystkich dopływów dwie tylko rzeki. przydatne są do spławu drzewa, mianowicie Narewka³⁶ i Supraśl. Nereśl wypływa ze stawu w okolicy Knyszyna³⁷, zwanego Czechowskim lub jeziorem Zygmunta Augusta³⁸, za którego to króla staw ten przez zatrzymanie wód rzki. Nereśli pod wsią Czechowizna³⁹ utworzony został. O 1 m. poniżej m. Tykocina, a o ćwierć mili od N., znajduje się bardzo wąskie, ale dość długie i głębokie jeziorko Jenklerz⁴⁰ (Jęklarz), tym szczególne, że jest niżej od N. położone i woda sączy się strumykiem z N. do tego jeziora. Od ujścia rzki. Śliny⁴¹ pod wsią Targonie⁴² brzeg lewy, a od ujścia Biebrzy⁴³ pod wsią Sambory⁴⁴, oba brzegi N. należą już do Mazowsza. N. litewska u źródła, a raczej na Rusi litewskiej (Czarnej) poczęta, dalej podlaska, staje się tu rzeką mazowiecką, aby w sercu Mazowsza połączyć się z Wisłą. Pod tym względem podobny jest do niej Bug⁴⁵, który z Rusi Czerwonej płynąc, przecina również Podlasie i część Mazowsza. N. podlaska wielce się różni od mazowieckiej. Na Podlasiu N. jest dziwnie bagnista i powolna; płynie ona po szerokiej, obfitującej w łąki nizinie, tworząc wielkie mnóstwo odnóg i błotnistych, maleńkich jeziorek, zarosłych trzciną, sitowiem, miętą wodną i rozmaitym wodnym zielskiem. Roślinność jej jest tu bujna i bogata, a dotąd przez botaników należyce niezbadana. Błota najszerszej rozciągają się w tak zwanych widłach N. i Biebrzy, gdzie kilka mil kw. zajmują, mianowicie pasmo błot ciągnie się od m. Wizny⁴⁶ około Tykocina, Złotorii⁴⁷ aż do wsi Topielec⁴⁸ oraz pod Rudą Osowiecką⁴⁹, powyżej Drozdowa⁵⁰. Na Podlasiu w pow. białostockim i bielskim gub. grodzieńskiej stykają się z sobą nad N. dwa dialekty ludowe: polski z rusińskim. Przez Białystok i Brańsk⁵¹, z póln. na pld. biegnie pas, w którym lud mówi dialektem mieszanym polsko-ruskim. Pas ten przechodzi przez N. powyżej Suraza. N. na Mazowszu od granic podlaskich, czyli od ujścia Śliny i Biebrzy, zmienia dość szybko swój charakter. Spadek ma tu znacznie większy, dlatego płynie bystrzej, koryto ma jedno, brzegi suche i przystępne, a lubo od Wizny do Nowogrodu koryto jej wije się po dość szerokiej płaszczynie, zwanej „polwami”⁵², to przecież nie są to już moczary podlaskie, ale raczej błonia, stanowiące jakby dno olbrzymiego jaru, którego obie krawędzie piętrzą się w malownicze, lasami przystrojone wzgórza. Na krawędziach tych leży Wizna, Łomża⁵³ i Nowogród oraz kilkanaście wiosek i dworów, wśród których odznacza się położeniem Kalinowo⁵⁴ i Drozdowo. Podług dawnego podziału kraju, N. od Wizny do Łomży rozgraniczała ziemię wiską⁵⁵ od łomżyńskiej. Od Łomży po obu jej brzegach ciągnęła się ziemia łomżyńska, dopiero ½ m. poniżej Ostrołęki⁵⁶ na pr. brz. zaczynała się od wsi Nożewko⁵⁷ ziemia rożańska⁵⁸, a na lewym, od ujścia rz. Orz⁵⁹ i wsi Szarłat⁶⁰, ziemia nurska⁶¹. Dalej aż do wsi Kleszewa⁶² pod Pułtuskim⁶³ stanowiła N. granicę ziemi rożańskiej z nurską, a od Kleszewa do Serocka⁶⁴ granicę z. nurskiej z zakroczymską⁶⁵, od Serocka zaś i ujścia Bugu do połączenia się z Wisłą odgraniczała ziemię warszawską od zakroczymskiej. Podług dzisiejszego podziału N., od msta. Suraz stanowi w górę granicę pomiędzy pow. białostockim i wołkowyskim od bielskiego i prużańskiego, w dół zaś gub. łomżyńskiej od grodzieńskiej i pow. białostockiego od mazowieckiego, a od Tykocina łomżyńskiego. O 5 w. za Łomżą stanowi granicę pow. kolneńskiego⁶⁶ od łomżyńskiego, po czym przepłynąwszy środkiem pow. ostrołęckiego, oddziela pow. makowski⁶⁷ od ostrołęckiego; dalej płynie środkiem pow. Pułtuskiego, a od Serocka wraz z Bugiem oddziela gub. warszawską od łomżyńskiej i płoc-

kiej⁶⁸. Na Mazowszu N. przybiera z pr. brz., oprócz granicznej Biebrzy, czyli Bobry, strugę Kopciowską⁶⁹, Bronowską⁷⁰, rz. Pissę⁷¹, Skwę⁷², Rozogę⁷³, Omulew⁷⁴, Sikorkę⁷⁵, Orzyc⁷⁶, Pelkę⁷⁷, Bursaczkę⁷⁸ i Wkrę⁷⁹, z lew. zaś: Gać⁸⁰, czyli Jabłonkę⁸¹, inaczej strugę Pniewską, Ruż⁸², Orz, Bug, Rządze⁸³ i Długą⁸⁴. Z rzek powyższych Długosz⁸⁵ wymienia: Pissę, Orzyc, Wkrę, Biebrzę i Omulew. Wymienia także rzekę. Rynię⁸⁶, której ujście naznacza do N. przy Serocku. Podług map dzisiejszych, nazwisko to nosi istotnie mała struga, będąca dopływem rz. Rządzy, wpadającej w okolicy Serocka do N. z lewego brzegu. Wpadające do N. z pr. brz. Pissa, Skwa, Rozoga, Omulew, Orzyc i Wkra mają źródła na Mazowszu pruskim, w przepelnionych jeziorami Prusach wschodnich, czyli książęcych. Starożytna kolonizacja mazowiecka w tych stronach północnych ma niewątpliwie ścisły związek z owymi rzekami, których brzegami postępowała ona z serca Mazowsza ku północy. Mazurowie, rozradzając się, posunęli się w tym przyrodzonym kierunku północnym nawet poza źródła dopływów narwianych, gdzie nęciły ich bogate jeziora i pusta kraina. Z leśnych mazowieckich osadników nad Pissą, Skwą, Rozogą, Omulewem i Orzycem, którzy zostali w granicach Polski, utworzyła się bartniczo-łowiecka rzesza Kurpiów⁸⁷. Woda N. w pobliżu jej źródeł ma kolor nieco mętny i płowy; przeciwnie na Podlasiu i Mazowszu odznacza się dziwną przezroczystością i sinym zabarwieniem. Bug nie zmienia tego koloru N., który uderza szczególnie przy połączeniu się jej z Wisłą pod Modlinem⁸⁸, gdzie mętna i płowa Wisła na dość znacznej przestrzeni poniżej ujścia N. płynie przy lew. brz., a ciemnosina, lecz przejrzysta woda Narwi przy prawym. Długosz w opisie rzek polskich nie pomija tego zjawiska, ale łatwowierny w rzeczach przyrody dotyczących, powtarza za prawdę, iż woda N. „tę ma jeszcze własność, że jej gady jadowite znieść nie mogą; widać to na węzach, które do tratw przychepione spokojnie czas długi się ukrywają, jak tylko zaś do N. się przybliżą, natychmiast z sykiem cofają się, stroniąc od jej wód, jakoby zgubnych dla siebie i od statków żeglownych pierzchają; co nie tylko w obcych ludziach, ale i w miejscowych podziwienie sprawia”⁸⁹. Sinawa, a jak Długosz zowie czarniawa⁹⁰ (*atras*⁹¹), barwa N., pochłaniająca barwę Bugu, jest zdaje się powodem, dla którego ustaliło się przekonanie w narodzie, że nie N. do Bugu ale Bug do N. wpada. N. i Bug, łącząc się pod Serockiem, mają jednakową prawie szerokość i ilość wody; zdawałoby się więc, że ponieważ Bug jest znacznie od N. dłuższy, powinien utrzymać swoją nazwę aż do połączenia z Wisłą. Tymczasem stało się przeciwnie. Czy to Długosz w XV w. czy minister Tadeusz Mostowski⁹² w XIX czy prosty wieśniak z okolic pobliskich, wszyscy mówią, że Bug wpada do N., a N. do Wisły. Dwie są tego przyczyny dość zasadne. Pierwszą jest powyższa okoliczność zewnętrzna, że płowy kolor Bugu ginie w falach N., która właściwą sobie barwę zachowuje aż do połączenia się z Wisłą. Drugą przyczyną jest może ta, że w lata suche Bug daleko więcej traci wody, niż N. i bez porównania gęstszymi prześwieca mieliznami, dopływy bowiem jego nie zabierają tylu wód z lasów, gdzie wieczna panuje wilgoć. A wtedy to wody N. są widocznie obfitsze niż Bugu. N. służy do spławu drzewa prawie od samego swojego źródła; toteż część Puszczy Białowieskiej w pobliżu N. i prawie cała Puszcza Świsłocka przedstawia dziś opłakany obraz spustoszenia. Statki większe, a mianowicie berlinki⁹³, dopływały dawniej corocznie aż do Tykocina, przywożąc sól, a zabierając zboże, głównie pszenicę i żyto; ale od czasu zbudowania kolei petersbursko-warszawskiej ruch ten ustał. Za pośrednictwem N., Biebrzy, Netty⁹⁴, Kanału Augustowskiego⁹⁵ i Hańczy⁹⁶, Wisła połączona jest wodną komunikacją z Niemnem⁹⁷, ale także po przeprowadzeniu kolei żelaznych droga powyższa straciła resztę swojego znaczenia. N. należy do rzek dość rybnych, a byłaby bardzo rybna, gdyby jakieś przepisy gospodarcze ograniczały w praktyce dzisiejsze rybołówstwo, które nosi na sobie wszystkie cechy zwykłego niszczycielstwa. Trucizna i oś należą tu do pospolicie używanych. Rybacy mają oddzielne sieci do wylławiania młodego zarybku, a nawet nie przepuszczają ikrze złożonej w wodzie przez ryby, którą gotują i spożywają. Do najpospolitszych ryb w N. należy: szczupak⁹⁸, okoń⁹⁹, jaz¹⁰⁰, lin¹⁰¹, miętus¹⁰², karaś¹⁰³, płotka¹⁰⁴, kiełb¹⁰⁵ i piskorz¹⁰⁶. Poławia się także: węgorz¹⁰⁷, leszcz¹⁰⁸, biduga¹⁰⁹, czyli bielizna, jazgarz¹¹⁰, uklej¹¹¹ i kilka gatunków innych. Sum¹¹², karp¹¹³ i jesiotr¹¹⁴ nie przyplływają prawie nigdy na Podlasiu. Najrybniejszą jest Narew na Podlasiu, bo rozlewa się na setki odnóg i jeziorok. Rybołówstwo też jest tu przemysłem niektórych wiosek, a rybacy podlascy posiadają najwięcej sposobów do łowienia. Oprócz rozmaitego gatunku sieci najważniejszą rolę w tutejszym rybołówstwie odgrywa tak zwany jaz¹¹⁵ al. grobla¹¹⁶, gromadzona w poprzek rzeki. Jaz grodzą rybacy z pali, faszyny¹¹⁷, kamieni i darniny¹¹⁸, zostawiając w nim dla przepływu wody kilka otworów zwanych oknami lub uwodami¹¹⁹. Jazy na spławnych rzekach są zabytkiem barbarzyństwa i od wieków były przez prawodawstwo polskie surowo zakazywane.

W sposób bowiem najszkodliwszy zanieczyszczają koryta rzeki i opóźniają opadanie wód wiosennych, które z tego powodu do końca maja zalewają rozległe łąki narwiane w Tykocińskim. I dziś istnieją wprawdzie przepisy wzbraniające budowania jazów i władza prawie rokrocznie wydaje polecenia, żeby zburzone zostały, ale pomimo to rybacy naprawiają ciągle i budują jazy nowe, a niedawno w jednej gminie stelmachowskiej¹²⁰ naliczono ich całą setkę. Gdy zima bywa długa i surowa, następuje w N. podlaskiej tak zwane „psucie się wody”. Jest to naturalne zjawisko w bagnistej rzece, której woda, ściśnięta lodami, zostaje pozbawiona otwartego zetknięcia się z powietrzem. W N. przepętnia się ona wtedy drobnymi żyłkami, a ryby cisną się tak gromadnie i gwałtownie do nadbrzeżnych zdrojowisk, że bywają tam w wielkiej ilości bez trudu i zachodu chwywane. Pomimo że N. podlaska wszędzie jest błotnista i jednakowy ma charakter zewnętrzny, ale tylko niektóre miejscowości obfitują w raki. Najciekawszą pod tym względem jest kilkowłokowa przestrzeń naprzeciw wsi Złotorii¹²¹, w okolicy ujścia rz. Supraśl. Do czasu zbudowania kol. petersb.-warszawskiej miejscowość ta dostarczała raków¹²² dla całej okolicy, żyła nimi w lecie ludność dużej wioski. Po utworzeniu pomienionej drogi, przedsiębiorcy zaczęli dostawiać raki złotorijskie do Warszawy, wskutek czego nastąpiło takie ich wyniszczenie, że dziś stary, duży rak należy w Złotorii do osobliwości. Błota narwiańskie obfitowały również w wielką ilość i różnorodność dzikiego wodnego i błotnego ptactwa. W ostatnich jednak kilkunastu latach, tj. od czasu kiedy wśród okolicznego ludu wzrosła znacznie liczba myśliwych i posiadaczy broni palnej, dawna obfitość tego ptactwa zaczęła należeć do tradycji. Ostatnie bobry, które wyginęły tu od lat 50-ciu, utrzymywać się miały w Tykocińskim, koło Kępy Lipnickiej¹²³, na stawie Trąckowskim¹²⁴, nad Neresłą i na błotach klucza Zakątkowskiego¹²⁵. Nad N. istniały w zamierzchłych czasach użytku krzemienia stałe osady krajowców, czyli tak nazwane dziś przez starożytników stacje krzemienne¹²⁶. Z. Gloger wyszukał takowe w pobliżu wsi Łuki¹²⁷ na Litwie, dalej na gruntach: Pajewa¹²⁸, Radul¹²⁹, Złotorii, Pogorzałek¹³⁰, Kulesz¹³¹, Herman¹³² i na kępie Giełczyńskiej¹³³ na Podlasiu tudzież koło Targoń i Łasi¹³⁴ na Mazowszu. W czasach późniejszych wiele miejscowości nadnarwiańskich posiadało swoje znaczenie lub upamiętnione były wypadkami historycznymi, jak: Narew, Suraz, Choroszcz, Złotoria, Tykocin, Wizna, Łomża, Nowogród, Ostrołęka, Rożan¹³⁵, Pułtusk, Serock i Nowydwór. W ogóle leży nad N. 12 mczek. i około 200 wsi. Najznacześniejsze miasta są Łomża i Pułtusk; Wizna, Łomża i Rożan były stolicami ziem mazowieckich. Przecinają N. dr. żel. brzesko-grajewska¹³⁶ pomiędzy Białymstokiem a Bielskiem i warsz.-petersb. około Łap¹³⁷. Pod obu drogami są mosty żelazne. Oprócz tego w granicach gub. grodzieńskiej znajduje się 27 mostów drewnianych i w 14 miejscach przeprawa za pomocą promów. Opisy N. podali: Wucke¹³⁸ w *Beiträge zur Kunde Preussens*, przekład w „Dzienniku Warszawskim” (1826 r.)¹³⁹; Ludwik Wolski¹⁴⁰ w „Bibliotece Warszawskiej”¹⁴¹ (1849 r.) i Zygmunt Gloger w „Wędrowcu”¹⁴² (1881 r.). Praca ostatniego stanowi podstawę niniejszego artykułu.

¹ Narew – dziś to rzeka przepływająca przez północno-wschodnią Polskę. Jest prawym dopływem Wisły (do 1962 roku rzeka ta była uważana za prawostronny dopływ Bugu). Jej długość wynosi 484 km, z czego większość w Polsce (448 km), a reszta – na Białorusi, gdzie bierze swój początek. Tylko na odcinku 1 km Narew stanowi granicę polsko-białoruską.

² Puszcza Białowieża – kompleks leśny położony na terenie Polski i Białorusi, odznaczający się dużymi walorami przyrodniczymi oraz historycznymi. Mniej więcej od połowy XIX wieku w puszczy rozpoczyna się okres nowoczesnej gospodarki leśnej. Wznowiono wyręby. W latach 1843–1846 cały las podzielono na regularne kwadratowe oddziały leśne o długości 1 wiorsty (1066,8 m) rozdzielone później przecinkami (pododdziałami). Wtedy też puszcza ponownie zainteresowali się carowie. W 1860 roku zorganizowano pierwsze wielkie polowanie carskie. W 1888 roku puszcza przeszła z zarządu państwowego do zarządu dóbr carskich. W 1894 roku, dla wygody carów wybudowano linię kolejową z Hajnówki do Białowiczy. Pod koniec XIX wieku sprowadzono z Syberii i Kaukazu oraz Europy ogromne ilości zwierzyzny: łosi, danieli i jeleni, zamieniając puszcę w olbrzymi zwierzyniec. Odbiło się to niekorzystnie na stanie lasu i przyniosło zmiany zauważalne przez leśników do dziś. W Puszczy Białowieżskiej zachowały się obecnie ostatnie fragmenty lasu o charakterze pierwotnym. Tutaj żyje największa populacja wolnego żubra na świecie.

³ Orchowo (albo Orłowo) – w XIX wieku bagna w Puszczy Białowieżskiej, z których bierze początek Narew. Obecnie ich tereny znajdują się na Białorusi.

⁴ Borki – w XIX wieku wieś w powiecie sokólskim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego. Obecnie to wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Gródek. W latach 1975–1998 miejscowość owa administracyjnie należała do województwa białostockiego.

⁵ Nowydwór – w XIX wieku miasto w powiecie warszawskim guberni warszawskiej Królestwa Polskiego, położone nad rzeką Narwią przy jej ujściu do Wisły. Współcześnie to miasto występujące pod nazwą Nowy Dwór Mazowiecki. Należy do wojewódz-

stwa mazowieckiego. To siedziba powiatu nowodworskiego. Pełni rolę ośrodka przemysłowego i usługowego, także dla pobliskich terenów letniskowych.

⁶ Białowieża (białorus. *Белавеза-Білавіежа*, w miejsc. gwarze białoruskiej *Balaveż* lub *Biławięś*) – w XIX wieku wieś w powiecie prużańskim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego położona nad rzeką Narewką, przy byłym trakcie handlowym z Grodna do Brześcia Litewskiego, główny punkt Puszczy Białowieżskiej. Obecnie duża wieś w województwie podlaskim, w powiecie hajnowskim, w gminie Białowieża, mająca charakter małomiasteczkowy, na Równinie Bielskiej.

⁷ Jasiółda (albo Jesiółda) – rzeka, która w czasach Glogera poczyniła swój bieg w rozległych błotach guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego, niedaleko wsi Truchnowicz, prawie na granicy powiatu wołkowyskiego. Obecnie rzeka na Białorusi, lewy dopływ Prypeci. Ma długość 242 km, a powierzchnia jej dorzecza wynosi 5430 km².

⁸ Troki – w XIX wieku miasto nad jeziorem trockim, miasto powiatowe guberni wileńskiej w Imperium Rosyjskim. Współcześnie terytorium Litwy.

⁹ Nowogród Wielki (ros. *Велікі Наваро́д*, *Wielikij Nowgorod*, w źródłach skandynawskich *Holmgård*) – w czasach Glogera miasto gubernialne Imperium Rosyjskiego nad rzeką Wołchow. Jedno z największych miast Rosji. Obecnie miejscowość ta zlokalizowana jest w północno-zachodniej Rosji. To stolica obwodu nowogrodzkiego (przydomek „Wielki” przywrócono mu oficjalnie w 1998 roku).

¹⁰ Brześć – dawniej Brześć Litewski, Brześć nad Bugiem, miasto w XIX wieku należące do guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego; leży u ujścia rzeki Muchawiec i Szłajerki do Bugu; dziś jest to miasto na Białorusi.

¹¹ Wołkowysk – w XIX wieku miasto powiatowe guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego położone nad rzeką Wołkowią, obecnie znajduje się na terytorium Białorusi.

¹² Prużana (albo Prużany; biał. i ros. *Пружаньы*; jidysz *פּרװזשנע*, *Prużane*) – w czasach Glogera miasto powiatowe guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego. Współcześnie miasto na Białorusi, położone w obwodzie brzeskim. Powiat prużański (ujazd prużański), znajdował się w latach 1795–1915 w granicach Imperium Rosyjskiego jako część guberni: słonimskiej, litewskiej i grodzieńskiej.

¹³ Boćki (powiat bielski) – w XVIII wieku były dobrami należącymi do Sapiechów, natomiast w 1752 roku jedyna spadkobierczyni rodziny, Teresa Sapieżanka, wyszła za mąż za Joachima Karola Potockiego (1710–1778), podówczas litewskiego. Od tego momentu datuje się historia rodziny Potockich w tym mieście. Nowy gospodarz zadbał przede wszystkim o rozwój gospodarczy miasta, stając się jednym z najlepszych gospodarzy Królestwa Polskiego; posiadał między innymi dużą stadninę koni. W XIX wieku miejscowość ta znajdowała się na terenie Imperium Rosyjskiego w obwodzie białostockim guberni grodzieńskiej. Aktualnie to miasto na Podlasiu, niedaleko Bielska Podlaskiego.

¹⁴ Sterdyń – w XIX wieku osada miejska i dobra w powiecie sokołowskim guberni siedleckiej Królestwa Kongresowego położone nad rzeką Buczynką (dopływ Bugu). Dziś to wieś zlokalizowana w województwie mazowieckim, w powiecie sokołowskim, siedziba gminy Sterdyń.

¹⁵ Puszcza Świsłocka – historyczna (sięgająca XVII wieku) nazwa części Puszczy Wołkowyskiej, obejmująca lasy należące do rodziny Tyszkiewiczów ze Świsłoczy, wyodrębniona w wyniku ograniczenia zasięgu tej puszczy i rozpadu na mniejsze jednostki, a w 1832 roku przyłączona do Puszczy Białowieżskiej. Obecnie od południowego zachodu przylega do Puszczy Białowieżskiej, a jej tereny leżą w swojej większości na Białorusi.

¹⁶ Rudawka – rzeka nazywana też Rudawą, w górnym biegu zaś Pisią, to obecnie częściowo skanalizowana rzeka w Warszawie, mająca pierwotnie swoje źródła w dzielnicy Wola i Bemowo, płynąc także przez Żoliborz i wpadająca do Wisły w dzielnicy Bielany, w Lesie Bielańskim. Rzeka ta dała nazwę wsi Ruda, dziś osiedle Ruda.

¹⁷ Siemianówka (dawniej Siemionówka; brs. *Сем'яноўка*) – w XIX wieku wieś i dobra położone nad Narwią w powiecie wołkowyskim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego. Obecnie duża wieś zlokalizowana w województwie podlaskim, w powiecie hajnowskim, w gminie Narewka, nad Zalewem Siemianówka. W latach 1975–1998 miejscowość ta położona była w województwie białostockim.

¹⁸ Narewka – rzeka, lewy dopływ Narwi, płynie na Białorusi i w Polsce (w województwie podlaskim) przez Równinę Bielską. Długość rzeki wynosi 61,1 km, w tym 21,7 km na terenie Białorusi.

¹⁹ Bielsk Podlaski – w XIX wieku miasto powiatowe guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego położone nad rzekami Białą i Lubczą; obecnie w województwie podlaskim. Siedziba powiatu bielskiego oraz gminy wiejskiej Bielsk Podlaski. W latach 1975–1998 administracyjnie należało do województwa białostockiego. Miejscowość ta była miastem królewskim Korony Królestwa Polskiego.

²⁰ Narew (białorus. *Нараў, Нараві*) – w czasach Glogera miasteczko na lewym, wyniosłym brzegu rzeki Narwi, w powiecie bielskim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego, przy byłym trakcie handlowym z Białegostoku do Pińska, oddalone o niepełna 30 km od Bielska. Aktualnie to wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie hajnowskim, w gminie Narew. Miejscowość ta jest siedzibą gminy. To dawne miasto królewskie, założone na prawie chełmińskim w 1514 roku. Obecnie Narew nie posiada praw miejskich – utraciła je bowiem w 1934 roku w wyniku swojego upadku gospodarczego w XIX wieku.

²¹ Suraż – miasto na Podlasiu, leżące w Dolinie Górnej Narwi, nad rzeką Narew, w czasach Glogera w powiecie białostockim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego.

²² Choroszcz – miasteczko w powiecie białostockim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego, nad rzeką Choroszczanką i Narwią. W Choroszczy zachował się unikatowy układ architektoniczny rynku i ulic dojazdowych.

²³ Tykocin – miasteczko na lewym brzegu rzeki Narwi, w XIX wieku znajdujące się w powiecie mazowieckim, w guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego; obecnie miasto w województwie podlaskim, w powiecie białostockim.

²⁴ Rudnia – w czasach Glogera rzeka w guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego, prawy dopływ Narwi. Obecnie na Białorusi.

²⁵ Czarna – rzeka wypływająca z lasów i łąk wsi Czarny (w XIX wieku w powiecie nowomińskim). Płynie ku północy i zachodowi przez dawne pola okuniewskie, zdąża ku Białostrzgom (w dzisiejszym województwie podlaskim) i tam wpada do połączonych rzek Narwi i Bugu.

²⁶ Turośl (albo Turosna) – rzeka w powiecie białostockim (czasami Glogera), prawy dopływ Narwi, płynie pod wsią Turośl (obecnie w województwie podlaskim, w powiecie kolneńskim, w gminie Turośl).

²⁷ Gniła (albo Hniła, Zgniła) – rzeka, dopływ Narwi z prawej strony, uchodzi poniżej Turośli w obecnym województwie podlaskim.

²⁸ Horodnia (albo Gordnia) – rzeka, dopływ Narwi, przepływająca w czasach Glogera przez powiat białostocki (dziś województwo podlaskie).

²⁹ Supraśl – zwana dawniej Sprząsła, rzeka we wschodniej Polsce. Płynie przez województwo podlaskie. Stanowi prawy dopływ Narwi.

³⁰ Kulikówka – rzeka, dopływ Narwi z prawej strony, uchodzi poniżej rzeki Jurczyki (dopływ Narwi z prawej strony, uchodzący poniżej Supraśli). Płynie przez dzisiejsze województwo podlaskie.

³¹ Jaskrzanka – rzeka w byłej ziemi bielskiej, dopływ Narwi z prawego brzegu, uchodzący poniżej Kulikówki.

³² Nereśl – rzeka w województwie podlaskim w powiecie monieckim, w gminie Knyszyn, prawy dopływ Narwi. Nereśl przepływa przez Jezioro Zygmunta Augusta.

³³ Łoknica – niewielka rzeka dorzecza Wisły, lewy dopływ Narwi, o długości około 38 km.

³⁴ Orlanka – rzeka w północno-wschodniej Polsce, lewy dopływ Narwi o długości 52,5 km i powierzchni dorzecza 520 km². Płynie na Nizinie Północnopolaskiej, w województwie podlaskim. Średnia szerokość Orlanki waha się od 2 do 9 metrów, natomiast głębokość od 0,3 do 1,1 metra.

³⁵ Liza (albo Lissa) – rzeka, lewy dopływ Narwi w ziemi bielskiej.

³⁶ Narewka – lewy dopływ Narwi, płynie na Białorusi i w Polsce (w województwie podlaskim) przez Równinę Bielską. Długość rzeki wynosi 61,1 km, w tym 21,7 km na terenie Białorusi.

³⁷ Knyszyn – w XIX wieku miasto nad rzeką Jaskrzanką w powiecie białostockim, w guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego, współcześnie w województwie podlaskim, w powiecie monieckim.

³⁸ Jezioro Zygmunta Augusta (albo Jezioro Czechowskie, Czechowizna) – niewielki sztuczny zbiornik wodny na Wysoczyźnie Białostockiej w województwie podlaskim, na skraju Puszczy Knyszynskiej, obok wsi Czechowizna, około 4 km na północ od Knyszyna. Wybudowany przed 1559 rokiem (jeden z najstarszych w Polsce) przez spiętrzenie rzeki Nereśl. Jego obszar wynosi ponad 485 ha, z czego obszar samego lustra wodnego 300 ha, długość 3,2 km, szerokość 2,4 km. Brzegi jeziora są niskie oraz podmokłe, a także porośnięte trzcinami i zaroślami. Obecnie w jeziorze tym prowadzona jest hodowla karpia, obowiązuje zakaz kąpieli. Jezioro swoją nazwę wzięło od imienia Zygmunta II Augusta (1520–1572) – syna Zygmunta I Starego (1467–1548) i Bony Sforzy (1494–1557), od 1529 roku wielkiego księcia litewskiego, od 1530 roku króla Polski (do 1548 roku koregenta); ostatniego dziedzicznego wielkiego księcia litewskiego. Był on również ostatnim męskim przedstawicielem dynastii Jagiellonów. Za jego inicjatywą Koronę Królestwa Polskiego i Wielkie Księstwo Litewskie na mocy Unii lubelskiej (1569) połączono w jedno państwo, Rzeczpospolitą Obojga Narodów.

³⁹ Czechowizna – miejscowość położona w pobliżu Jeziora Zygmunta Augusta. Według legendy okolice Czechowizny były bliskie sercu króla Polski Zygmunta II Augusta. Obecnie jest to wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie monieckim, w gminie Knyszyn.

⁴⁰ Jenklerz (albo Jęklerz) – dawna nazwa jeziora w okolicach Tykocina i rzeki Narwi w dzisiejszym województwie podlaskim.

⁴¹ Ślina – rzeka, lewobrzeżny dopływ Narwi. Jej długość przekracza 20 km, źródła znajdują się w miejscowości Jabłoni Kościelna, zaś ujście w miejscowości Targonie Wielkie, gdzie wpada do rzeki Narew na 270 km jej biegu.

⁴² Targonie (Wielkie, Krytuły i Wity) – w XIX wieku wieś nad Narwią (z lewego brzegu) przy ujściu Śliny w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Obecnie to wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Zawady. W latach 1975–1998 miejscowości te należały administracyjnie do województwa łomżyńskiego.

⁴³ Biebrza – rzeka w północno-wschodniej Polsce, prawy dopływ Narwi. Długość około 165 kilometrów.

⁴⁴ Sambory – w XIX wieku wieś i folwark w powiecie oraz w guberni augustowskiej Królestwa Polskiego; obecnie w województwie podlaskim, w powiecie łomżyńskim.

⁴⁵ Bug (biał. *Заходні Буг*, *Zachodni Buh*; ukr. *Західний Буг*, *Zachidnyj Buh*) – rzeka we wschodniej Polsce, zachodniej Ukrainie i południowo-zachodniej Białorusi (154 km – na całej długości rzeka graniczna z Polską). Długość Bugu wynosi 772 km, powierzchnia dorzecza w Polsce 39 420 km². Piątą co do wielkości rzeką Polski. Nazwa rzeki została najprawdopodobniej przejęta przez nową ludność od wcześniejszych osadników, którzy później wyginęli lub wymarli.

⁴⁶ Wizna – wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie łomżyńskim, w gminie Wizna. Była miastem królewskim Korony Królestwa Polskiego. W czasach Glogera w guberni łomżyńskiej Królestwa Polskiego.

⁴⁷ Złotonia – w XIX wieku była to kolonia w gminie Czarna Wieś, w powiecie sokólskim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego. Obecnie to wieś w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Choroszcz.

⁴⁸ Topielec (albo Topilec) – w czasach Glogera wieś nad Narwią w powiecie białostockim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego. Aktualnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Turośl Kościelna. Oddało-

na od Białegostoku o około 16 km, 10 km od Choroszczy. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa białostockiego.

⁴⁹ Ruda Osowiecka – w XIX wieku wieś włościańska w powiecie kolneńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Dzisiaj to wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie łomżyńskim, w gminie Zbójna. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

⁵⁰ Drozdowo – w XIX wieku wieś i folwark nad rzeką Narwią w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego, gmina i parafia Drozdowa. Obecnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie łomżyńskim, w gminie Piątnica.

⁵¹ Brańsk – w XIX wieku miasto położone nad rzeką Nurzec w powiecie bielskim, w guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego. Współcześnie w województwie podlaskim, w powiecie bielskim, niedaleko Bielska Podlaskiego.

⁵² Polwa – termin ten pochodzi najprawdopodobniej od niemieckiego słowa *pol* oznaczającego „biegun”; tu w znaczeniu ukształtowania terenu odznaczającego się nader szeroką płaszczyzną.

⁵³ Łomża – miasto na prawach powiatu w północno-wschodniej Polsce, w województwie podlaskim, nad rzeką Narew. W XIX wieku powiat i gmina Łomża.

⁵⁴ Kalinowo – w czasach Glogera wieś i folwark nad rzeką Narwią w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Aktualnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie łomżyńskim, w gminie Piątnica. W latach 1975–1998 miejscowość należała administracyjnie do województwa łomżyńskiego.

⁵⁵ Ziemia wiska, ziemia wizka – jednostka terytorialna na średniowiecznym północno-wschodnim Mazowszu. Stolicą ziemi była Wizna. Ziemia wizka dzieliła się na 3 powiaty: wizki, wążowski, radziwiłowski. Starostwo grodowe wizkie. W XVII wieku w ziemi wiskiej szlachta stanowiła 45% mieszkańców.

⁵⁶ Ostrołęka – w XIX wieku miasto powiatowe w guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Obecnie również miasto na prawach powiatu w województwie mazowieckim. Leży nad rzeką Narwią.

⁵⁷ Nożewo (albo Nożewo Niedźwiedzie) – w XIX wieku wieś i folwark nad rzeką Narwią w powiecie ostrołęckim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego, odległe o nieco ponad 8,5 km od Ostrołęki. Aktualnie wieś położona w województwie mazowieckim, w powiecie ostrołęckim, w gminie Olszewo-Borki. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa ostrołęckiego.

⁵⁸ Ziemia różańska (zwana niekiedy ziemią makowską) – ziemia województwa mazowieckiego po włączeniu Księstwa Mazowieckiego do I Rzeczypospolitej w 1526 roku, wcześniej ziemia Księstwa Mazowieckiego. Stolicą ziemi był Różan. Dzieliła się na 2 powiaty: makowski i różański. Sejmikowała w Różanie, wybierała 2 posłów na sejm walny i deputata na Trybunał Główny Koronny co piąty rok.

⁵⁹ Orz – rzeka w Polsce, lewy dopływ Narwi o długości 54,3 km i powierzchni dorzecza 609 km². Płyne w województwie podlaskim i mazowieckim.

⁶⁰ Szarlat – w czasach Glogera wieś włościańska w powiecie ostrołęckim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Leżała na pograniczu dawnej ziemi łomżyńskiej oraz nurskiej. Wchodziła w skład dóbr Kunin. Współcześnie wieś położona w województwie mazowieckim, w powiecie ostrołęckim, w gminie Goworowo. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa ostrołęckiego. Wieś jest położona nad rzeką Narew. Znajdują się w niej dwa pomniki przyrody oraz starorzeczka z bagnami. Płyne przez nią rzeka Orz.

⁶¹ Ziemia nurska – jednostka terytorialna Księstwa Mazowieckiego, a od 1526 roku Korony Królestwa Polskiego. Jej stolicą był Nur. Pierwotnie obszar późniejszej ziemi nurskiej zamieszkały przez Jadrzyngów, przejęli książęta mazowieccy. Ziemia nurska obejmowała obszar wschodniego Mazowsza. Jej granice wytyczone były częściowo ukształtowaniem terenu. Określała je rzeka Narew, na wysokości Pułtuszka, ciągnąca się aż po samo Podlasie. Ziemia nurska zajmowała obszar 3656 km².

⁶² Kleszewo Stare i Kleszewo Nowe – w XIX wieku wieś i folwarki u zbiegu rzeki Pełty z Narwią w powiecie pułtuskim guberni warszawskiej Królestwa Polskiego. Obecnie to jedna wieś pod nazwą Kleszewo położona w województwie mazowieckim, w powiecie pułtuskim, w gminie Pułtusk. Do 1954 roku istniała gmina Kleszewo. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa ciechanowskiego.

⁶³ Pułtusk – w czasach Glogera miasto powiatowe guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego położone nad rzeką Narew, na jej prawym brzegu, poniżej ujścia rzeczki Pełty, w mezoregionie Dolina Dolnej Narwi. Aktualnie miasto w województwie mazowieckim, w powiecie pułtuskim (siedziba starostwa), siedziba władz gminy miejsko-wiejskiej Pułtusk. Położone w północnej części Mazowsza, na skraju Puszczy Białej. Do 1954 roku siedziba wiejskiej gminy Kleszewo. W latach 1975–1998 miasto administracyjnie należało do województwa ciechanowskiego.

⁶⁴ Serock – w czasach Glogera osada miejska na prawym brzegu Narwi, naprzeciw ujścia rzeki Bugu; gmina Zegrze, powiat pułtusk, gubernia warszawska Królestwa Polskiego. Współcześnie leży w województwie mazowieckim, w powiecie legionowskim.

⁶⁵ Ziemia zakroczymska (albo Ziemia warszawska) – ziemia województwa mazowieckiego po włączeniu Księstwa Mazowieckiego do I Rzeczypospolitej w 1526 roku, wcześniej ziemia Księstwa Mazowieckiego. Stolicą ziemi był Zakroczym. Dzieliła się na 3 powiaty: zakroczymski, nowomiejski i serocki. Sejmikowała w Zakroczymiu, wybierała 2 posłów na sejm walny i deputata na Trybunał Główny Koronny co piąty rok.

⁶⁶ Kolno – dawniej miasto powiatowe w guberni łomżyńskiej Królestwa Polskiego. Współcześnie w województwie podlaskim, w powiecie kolneńskim na Wysoczyźnie Kolneńskiej na Mazowszu. Prawa miejskie od 1425 roku. W latach 1975–1998 miasto administracyjnie należało do województwa łomżyńskiego.

⁶⁷ Maków – w XIX wieku miasto powiatowe guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego położone nad rzeką Orzyc. Obecnie to miasto pod nazwą Maków Mazowiecki (do 1928 roku Maków nad Orzycem). Leży ono w województwie mazowieckim. To siedziba powiatu makowskiego. Znajduje się 77 km na północ od Warszawy. Był miastem królewskim Korony Królestwa Polskiego.

⁶⁸ Płock – w XIX wieku miasto gubernialne i powiatowe Królestwa Polskiego. Obecnie to miasto powiatowe województwa mazowieckiego.

⁶⁹ Kopciówka (albo Kopciówek, Dmoch) – rzeka, prawy dopływ Narwi.

⁷⁰ Bronówka – niewielka rzeka w województwie podlaskim zwana niegdyś Jura lub Mazlak (dziś Łojewek). To prawy dopływ Narwi o długości około 29 km. Wypływa w okolicach wsi Jurzec Szlachecki (od której bierze swoją nazwę Jura) i płynie w kierunku południowym.

⁷¹ Pissa (albo Pisa; niem. *Pisek, Piseck*, w latach 1936–1945 *Galinde*) – rzeka w północno-wschodniej Polsce, prawy dopływ Narwi.

⁷² Szkwa (albo Skwa, Rozoga) – niewielka rzeka w północno-wschodniej Polsce, prawy dopływ Narwi o długości 103 km i powierzchni dorzecza 482 km².

⁷³ Rozoga (albo Rożoga, Rosoga) – rzeka w północno-wschodniej Polsce, prawy dopływ Narwi o długości 82 km i powierzchni dorzecza 493 km².

⁷⁴ Omulew – rzeka w Polsce, prawy dopływ Narwi o długości 114 km i powierzchni dorzecza 2 053 km². Płynie przez Równinę Mazurską i Równinę Kurpiowską, w województwie warmińsko-mazurskim i mazowieckim.

⁷⁵ Sikorka – rzeka, prawy dopływ Narwi, uchodzi pod Sieluniem w obecnym województwie mazowieckim.

⁷⁶ Orzyc (albo Orzycz, Orzyca) – rzeka w środkowej Polsce, prawy dopływ Narwi o długości 146 km i powierzchni dorzecza 2 077 km². Płynie przez Nizinę Północnomazowiecką, w województwie warmińsko-mazurskim i mazowieckim.

⁷⁷ Pełta (dawniej Pełtawa) – rzeka w Polsce. Prawobrzeżny dopływ Narwi o długości 50,7 km i zlewni 368,7 km². Od nazwy rzeki pochodzi prawdopodobnie nazwa Pułtusk.

⁷⁸ Bursaczka – rzeka, prawy dopływ Narwi.

⁷⁹ Wkra (na innych odcinkach *Nida* i *Dziadówka*) – rzeka w północno-wschodniej Polsce, prawy dopływ Narwi, o długości 249,1 km. Powierzchnia dorzecza Wkry obejmuje obszar 5 322 km². Rzeka bierze źródła w okolicy Nidzicy.

⁸⁰ Gać – rzeka w województwie podlaskim, w powiecie łomżyńskim, w gminie Łomża. Jest dopływem Narwi. Na 9,2 km rzeki uchodzi do niej największy dopływ – Jabłonka.

⁸¹ Jabłonka – błąd Głogoma. Jabłonka to nie ta sama rzeka, co Gać, którego stanowi jedynie dopływ. To rzeka w województwie podlaskim, należąca do dorzecza Wisły. Główne miejscowości, przez które obecnie przepływa to: Zambrów i Wola Zambrowska.

⁸² Ruż (albo Ruź) – rzeka w północno-wschodniej Polsce, lewy dopływ Narwi o długości 37,9 km i powierzchni dorzecza 358 km². Płynie na Nizinie Północnomazowieckiej przez Międzyrzecze Łomżyńskie do Doliny Dolnej Narwi, w województwie podlaskim i mazowieckim. Rzeka wypływa ze źródeł na obszarze Czerwonego Boru, na południowy wschód od wsi Głęboz Wielki, a do Narwi uchodzi w pobliżu wsi Rybaki, poniżej Nowogrodu.

⁸³ Rządza – rzeka na Nizinie Mazowieckiej w dorzeczu Wisły, ostatni lewy dopływ Narwi. Jej źródła znajdują się na północny zachód od Kałuszyzna.

⁸⁴ Długa (obecnie Łomżyczka) – rzeczka, bierze swój początek powyżej Nowo-Mińska (obecnie Mińska Mazowieckiego w województwie mazowieckim). Pod Zagrobami w województwie podlaskim wpada ona do Narwi z lewego brzegu.

⁸⁵ Jan Długosz (1415–1480) – kronikarz, historyk, twórca jednego z najwybitniejszych dzieł średniowiecznej historiografii europejskiej – *Roczniki, czyli kroniki słynnego Królestwa Polskiego* (1455), duchowny, geograf, dyplomata; wychowawca synów Kazimierza Jagiellończyka.

⁸⁶ Rynia – rzeczka w byłym powiecie radzyńskim (obecnie w województwie mazowieckim), wypływająca z lasów czarniczych. Płynie od wschodu na zachód, łącząc się z rzeką Jasienicą. Uchodzi zaś do Rządzy, odpływu Narwi. Długosz rozciągał nazwę Ryni na Jasienicę i Rządzę, twierdząc przy tym, że Rynia uchodzi do Narwi pod Serockiem.

⁸⁷ Kurpie – grupa etnograficzna ludności polskiej, zamieszkująca tereny dwóch puszczy mazowieckich: Puszczy Zielonej (zwanej też: Puszcza Kurpiowską lub Zagajnicą) oraz Puszczy Białej, funkcjonująca także jako określenie regionu kurpiowskiego (inaczej: Kurpiowszczyzna). Granica oddzielająca obie puszcze dzieli region na Kurpie Zielone, jak również Kurpie Białe.

⁸⁸ Modlin (z ros. *Новогеоргиевск*) – w XIX wieku forteca nad Wisłą z prawego brzegu, przy ujściu Narwi do Wisły w powiecie płońskim guberni warszawskiej Królestwa Polskiego, oddalona około 33 km od Warszawy. Obecnie jest częścią Nowego Dworu Mazowieckiego, miasta w województwie mazowieckim, w powiecie nowodworskim.

⁸⁹ Zob. J. Długosz, *Księga pierwsza*, [w:] tegoż, *Jana Długosza Kanonika Krakowskiego Księg Dwanaście*, t. I, przekł. K. Mecherzyński, Kraków: Drukarnia „Czasu” W. Kirchmayera, 1867, s. 12.

⁹⁰ Tamże, s. 12.

⁹¹ Atras (z łac.) – oznacza kolor czarny.

⁹² Tadeusz Antoni Mostowski, krypt.: *M-I; X* (1766–1842) – literat, publicysta, polityk, wydawca, krytyk literacki, minister spraw wewnętrznych Królestwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Autor między innymi takich książek, jak: *Mowa Jasnie Wielmożnego Mostowskiego...* (1818) oraz *Mowa T. A. Mostowskiego w Izbie Poselskiej ogłaszająca nominację Rajmunda Rembelskiego marszałkiem tejże Izby...* (1820).

⁹³ Berlinka – statek rzeczny (dawniej żaglowy), w większy od szkuty i dubasa. Berlinka nie posiadająca szpiczastego dzioba (kafy) była nazywana kogutem. W XIX wieku bardzo często użytkowana na wodach Wisły, Narwi (Szlak Batorego) i Bugu. Berlinka występowała na carskim herbie Łomży i guberni łomżyńskiej.

⁹⁴ Netta – rzeka w północno-wschodniej Polsce, prawy dopływ Biebrzy, długość 102 km, dorzecze 1336 km²; częściowo skanalizowana (Kanał Augustowski) na odcinku 11 km, dzięki czemu tworzy połączenie dorzeczy Wisły i Niemna.

⁹⁵ Kanał Augustowski (biał. *Аўгустоўскі канал*) – droga wodna łącząca dopływy Wisły z Bałtykiem poprzez dopływy Niemna, z pominięciem dolnego biegu Wisły. O budowie Kanału Augustowskiego (1824–1839) zdecydowano w celu ominięcia pruskich komór celnych przy transzycie zboża do Gdańska.

⁹⁶ Hańcza – jezioro położone na Pojezierzu Wschodniosuwalskim. Jego głębokość wynosi 108,5 m, co sprawia, iż jest to najgłębsze jezioro w Polsce i w całej środkowej części Nizy Europejskiego. Zlewnia jeziora, odwadniana przez sieć cieków oraz rowów melioracyjnych, zdominowana jest przez tereny rolnicze z fragmentami borów świerkowych i lasów mieszanych oraz niewielkimi obszarami zarośli na terenach podmokłych i nieużytkach. W zlewni zbiornika znajdują się mniejsze zbiorniki wodne: Okliniek, Boczniel, Jegliniszi.

⁹⁷ Niemen (biał. *Нёман* – *Nioman*, lit. *Nemunas*, ros. *Неман* – *Nieman*, niem. *Memel*) – rzeka płynąca przez Białoruś, Litwę i Rosję (obwód kaliningradzki). Długość – 937 km. Wypływa z okolic Mińska. Ma kręty, meandrowaty przebieg. Dzieli się na dwa główne ramiona (Gilga i Russ), uchodzi ośmioramienną deltą do Zakładu Kurońskiego (Morze Bałtyckie). Dzięki systemowi kanałów posiada połączenie z dorzeczem Dniepru (przez Kanał Ogińskiego z Prypcią), dorzeczem Wisły (przez Kanał Augustowski) i z rzeką Pregolą. Największe miasta położone nad Niemnem to Grodno i Kowno.

⁹⁸ Szczupak pospolity, szczupak (z łac. *Esox lucius*) – gatunek szeroko rozprzestrzenionej, drapieżnej ryby z rodziny szczupakowatych (łac. *Esocidae*). Jego okolobiegunowy zasięg występowania jest największym naturalnym zasięgiem ryb wyłącznie słodkowodnych. Można go spotkać w całej Europie, z wyjątkiem Półwyspu Iberyjskiego, południowych Włoch i południowej części Półwyspu Bałkańskiego. Jego siedliska odnajdziemy też w północnej oraz środkowej Azji i w Ameryce Północnej. Został introdukowany w wielu krajach świata, między innymi w Hiszpanii. Żyje w wodach słodkich, zarówno płynących, jak i stojących, jak również w słonawych wodach Bałtyku.

⁹⁹ Okoń pospolity, okoń (z łac. *Perca fluviatilis*) – gatunek drapieżnej ryby z rodziny okoniowatych (łac. *Percidae*). Występuje niemal w całej Europie (z wyjątkiem Półwyspu Iberyjskiego, północnej Szkocji, zachodniej Skandynawii, południowych i środkowych Włoch i zachodniej części Bałkanów). Jego obecność odnotowuje się również w Azji (aż do Kołymy). Został aklimatyzowany między innymi w Irlandii, jak też w Australii.

¹⁰⁰ Jaź (z łac. *Leuciscus idus*) – gatunek słodkowodnej ryby karpiokształtnej z rodziny karpowatych (łac. *Cyprinidae*). Występuje w Europie na wschód od Renu i na północ od Alp, oraz w Azji. Można go spotkać w wodach płynących, rzadziej stojących, jak też w słonawych wodach przy ujściach rzek. Żyje stadnie.

¹⁰¹ Lin (z łac. *Tinca tinca*) – słodkowodna ryba z rodziny karpowatych (łac. *Cyprinidae*), jedyny przedstawiciel rodzaju *Tinca* (łac.). Inne nazwy: pszenicznik, oczeretniak oraz kaliniak. Hodowany w gospodarstwach stawowych. Występuje w niemal całej Europie (prócz Islandii, północnej Szkocji, północnej Skandynawii, Dalmacji, Grecji oraz Krymu). W Azji ma choćby swoje siedliska na Syberii. Spotykany w wodach słonawych, na przykład w przybrzeżnej strefie Bałtyku.

¹⁰² Miętus pospolity, miętus (z łac. *Lota lota*) – gatunek słodkowodnej ryby z rzędu dorszokształtnych (łac. *Gadiiformes*). Jest jedynym przedstawicielem rodzaju *Lota* (z łac.). Poławiany dla mięsa, spotykany w akwariach publicznych. Występuje w północnej i środkowej Europie na wschód od wschodniej Anglii, środkowej Francji oraz na północ od dorzecza rzeki Pad, jak również w północnej Azji i w Ameryce Północnej. Ma wysokie wymagania tlenowe. Jest wrażliwy na zanieczyszczenia wody.

¹⁰³ Karaś pospolity, karaś (z łac. *Carassius carassius*) – gatunek słodkowodnej ryby z rodziny karpowatych (łac. *Cyprinidae*). Występuje w Europie (z wyjątkiem zlewiska Oceanu Lodowatego, północnej Szkocji, Irlandii, zachodniej części Półwyspu Iberyjskiego): w południowych i środkowych Włoszech oraz w zachodniej części Bałkanów, a także w dorzeczach większych rzek syberyjskich aż po Lenę.

¹⁰⁴ Płoc, płotka (z łac. *Rutilus rutilus*) – gatunek ryby z rodziny karpowatych (łac. *Cyprinidae*). Występuje w całej Europie (z wyjątkiem Półwyspu Iberyjskiego, zlewiska Adriatyku, Grecji oraz północnej Skandynawii), na wschodzie sięga daleko w głąb Azji. Można ją spotkać we wszystkich wodach słodkich w Polsce (w rzekach, jeziorach oraz stawach, z wyjątkiem gór), także w wodach przybrzeżnych Bałtyku. Inne, dawne nazwy płoci to: wandrówka, srebrzatka i ramiennica.

¹⁰⁵ Kiełb – gatunek ryby z rodziny karpowatych. Nazwa używana zwykle w odniesieniu do kiełbia pospolitego (z łac. *Gobio gobio*), zwanego też kiełbem krótkowąsym. To gatunek słodkowodnej ryby karpiokształtnej z rodziny karpowatych (łac. *Cyprinidae*). Bywa hodowany w akwariach zimnowodnych. Występuje niemal w całej Europie (z wyjątkiem Półwyspu Iberyjskiego, środkowych i południowych Włoch, Grecji, północnej Szkocji, Norwegii, północnej Szwecji i Finlandii). Gatunek charakterystyczny dla rzek o żwirowym oraz piaszczystym dnie, pospolity również w jeziorach, zwłaszcza w strefie przyboju.

¹⁰⁶ Piskorz (z łac. *Misgurnus fossilis*) – gatunek słodkowodnej ryby z rodziny piskorzowatych (łac. *Cobitidae*). Występuje w Europie (od północno-zachodniej Francji aż po Wołgę). Na południu sięga do Alp, na północy po rzekę Newę. Nie występuje jednak w Skandynawii, na Wyspach Brytyjskich oraz na Krymie.

¹⁰⁷ Węgorz europejski (z łac. *Anguilla anguilla*) – gatunek ryby węgorzokształtnej z rodziny węgorzowatych (łac. *Anguillidae*). Występuje w rzekach i w jeziorach Europy Zachodniej oraz Środkowej, w południowo-wschodniej i środkowej części Oceanu Atlantyckiego, jak również we wszystkich morzach europejskich.

¹⁰⁸ Leszcz (z łac. *Abramis brama*) – gatunek słodkowodnej ryby karpiokształtnej z rodziny karpowatych (łac. *Cyprinidae*). Występuje w niemal całej Europie (z wyjątkiem Półwyspu Iberyjskiego, Apenińskiego, zachodniej Francji, południowej części

Półwyspu Bałkańskiego, północnej Szkocji oraz północnej Skandynawii). Można go również spotkać w zachodniej Azji. Został też zaaklimatyzowany na wielu obszarach Syberii. W Polsce jest pospolity w dużych jeziorach, rzekach nizinnych oraz w przybrzeżnej strefie Bałtyku.

¹⁰⁹ Bieługa, wyz (z łac. *Huso huso*) – gatunek wędrownej, anadromicznej ryby z rodziny jesiotrowatych (łac. *Acipenseridae*). Występuje w Morzu Kaspijskim, w Morzu Czarnym, w Morzu Azowskim, we wschodniej części Morza Śródziemnego i nad Morzem Adriatyckim. Na tarło wpływa głównie do rzek: Wołga, Ural, Terek, Kura, Dunaj, Dniestr, Don oraz Dniepr.

¹¹⁰ Jazgarz (z łac. *Gymnocephalus cernua*) – gatunek ryby z rodziny okoniowatych (łac. *Percidae*). Występuje w Europie (z wyjątkiem Półwyspu Kolskiego, północnej części Półwyspu Skandynawskiego, Szkocji, Irlandii, południowej Francji oraz półwyspów Pirenejskiego, Apenińskiego i południowej części Półwyspu Bałkańskiego, oraz Morza Aralskiego i Bałtyckiego). W Szkocji został sztucznie zasiedlony. Od około 1985 roku szybko się tam rozprzestrzenił i jest przez miejscowych uważany za inwazyjny gatunek obcy.

¹¹¹ Ukleja pospolita, ukleja (z łac. *Alburnus alburnus*) – gatunek słodkowodnej ryby z rodziny karpowatych (łac. *Cyprinidae*), czasami nazywanej białyrybem. Jest poławiana gospodarczo oraz przez wędkarzy. Występuje w Europie od Pirenejów i Alp po Ural. Nie odnajdziemy za to jej siedlisk w Szkocji, Irlandii, północnej Skandynawii, zachodniej części Półwyspu Bałkańskiego oraz na Krymie.

¹¹² Sum pospolity, sum, sum europejski (z łac. *Silurus glanis*) – gatunek ryby z rodziny sumowatych (łac. *Siluridae*). Zasiadła wody zlewiska Morza Bałtyckiego, Morza Czarnego i Morza Kaspijskiego na wschodzie aż po Hiszpanię na zachodzie. Na północ sięga do Zatoki Botnickiej (południowa i środkowa Szwecja i południowa część Finlandii). Introdukowany we Francji i we Włoszech oraz na Półwyspie Iberyjskim.

¹¹³ Karp (z łac. *Cyprinus carpio*) – gatunek słodkowodnej ryby z rodziny karpowatych (łac. *Cyprinidae*). Hodowany i poławiany na dużą skalę jako ryba konsumpcyjna. Występuje w zlewiskach mórz: Czarnego, Kaspijskiego i Aralskiego. Jego liczne odmiany są rozpowszechnione zarówno w hodowli, jak i w wodach otwartych na całym niemal świecie. Żyje w głębokich rzekach, starorzeczach, odnogach lub rozlewiskach.

¹¹⁴ Jesiotr zachodni, jesiotr właściwy, jesiotr (z łac. *Acipenser sturio*) – gatunek wędrownej ryby z rodziny jesiotrowatych (łac. *Acipenseridae*). Występuje wzdłuż europejskich brzegów Oceanu Atlantyckiego, Morza Śródziemnego i Morza Czarnego. Jesiotry wyginęły około 100 lat temu w Polsce i całym europejskim areale występowania.

¹¹⁵ Jaz – budowla hydrotechniczna wybudowana w poprzek rzeki albo kanału piętrząca wodę, w celu utrzymania stałego poziomu rzeki dla celów żeglugowych lub (w ograniczonym zakresie) zabezpieczenia przed powodzią, zaopatrywania w wodę, jak również do celów energetycznych. Równolegle do jazu buduje się też czasami śluzy umożliwiające żeglugę poniżej jazu i tak zwanej przepławki dla ryb.

¹¹⁶ Grobla – wał ziemny utrzymujący wodę w sztucznym zbiorniku (na przykład w stawie, w kanale itp.) lub chroniący przyległy teren przed wylewami na rzecze.

¹¹⁷ Faszyna – powiązane ze sobą cienkie gałęzie wiklinowe lub odmiennych drzew czy krzewów. Obecnie używane są one głównie przy regulacji cieków albo w trakcie innych prac wodnych, w celu umacniania brzegów. W przeszłości faszyna służyła do budowy dróg, jako część podbudowy oraz budowy umocnień połowych przy pracach fortyfikacyjnych.

¹¹⁸ Darnina – płat wierzchniej warstwy gleby, przerośniętej oraz związanej korzeniami roślinności trawiastej o miąższości wynoszącej średnio 5-8 cm.

¹¹⁹ Okna, uwody – tu w znaczeniu: specjalnych otworów, przez które przepływa woda w jazie.

¹²⁰ Stelmachowo – w XIX wieku folwark leżący w granicach powiatu mazowieckiego, w guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Współcześnie jest to wieś w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Tykocin.

¹²¹ „Złotoryja” (chodzi o Złotorię) – w XIX wieku wieś leżąca nad Narwią w guberni łomżyńskiej, powiecie mazowieckim; obecnie wieś w województwie podlaskim, powiecie białostockim.

¹²² Rak szlachetny, rak rzeczny, szerokoszczypcowy, szewc (łac. *Astacus astacus*) – gatunek słodkowodnego skorupiaką z rzędu dziesięcionogów (łac. *Decapoda*). Określany czasem jako „barometr czystości wody”, gdyż jest on bioindykatorem (zwierzcieniem mającym ściśle określone wymagania siedliskowe, wykorzystywanym jako wskaźnik stanu środowiska naturalnego) czystości wód.

¹²³ Kępa Lipnicka – położona jest w Dolinie Narwi. Obejmuje specyficznie wykształcony kompleks przyrodniczy, jedyny oraz niepowtarzalny na obszarze Polski północno-wschodniej. Składa się na nią cały zespół większych lub mniejszych grądów i grądzików, będących często zwymionymi w stropie odsypami powodziowym i dzikiej Narwi, pooddzielanych zatopionymi obniżeniami z licznymi ramionami, odnogami i starorzeczami. Kompleks ten wyraźnie wyróżnia się swoją odrębnością morfologiczną, florystyczną, faunistyczną, jak też krajobrazową od otoczenia.

¹²⁴ Staw Trąckowski – Głogorowi chodzi tu najprawdopodobniej o jezioro Treckie (albo Czereskie) w powiecie dziśnieńskim guberni wileńskiej Imperium Rosyjskiego, położone blisko ówczesnej wsi Czeresy. Obecnie na Litwie.

¹²⁵ Klucz Zakątkowski – w XIX wieku folwark położony w powiecie białostockim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego, obejmujący swoim terytorium dawne leśnictwo tykocińskie. Składał się ze wsi i osad: Szelałówka, Chobotki, Frącki, Brzeziny, Laskowiec, Kleszcze, Sępiki, Słomianka, Łazy, Szafranki, Kiślaki, Łaziuki, Tatary, Antosik oraz Piaski.

¹²⁶ Stacje krzemienne – sadyby (siedziby, siedliska, miejsca zamieszkania, osiedla) ludzkie z czasów powszechnego użytku krzemienia.

¹²⁷ Łuki-Wielki i Łuki-Małe – w XIX wieku wsie położone w powiecie nowogródzkim guberni mińskiej Imperium Rosyjskiego. Obecnie na Białorusi.

¹²⁸ Pajewo – z kontekstu wynika, że chodzi tu o wieś niedaleko Radul, chociaż *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, T. I–XV, Warszawa 1880–1914, notuje wieś o tej nazwie tylko w powiecie ciechanowskim (gubernia płocka) – zob. tamże, t. XV, cz. 2, Warszawa 1902, s. 429, k. 1.

¹²⁹ Radule Szlacheckie i Radule Włościańskie – w XIX wieku wsie położone w powiecie mazowieckim, w guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego, nad rzeką Narwią; współcześnie w województwie podlaskim, w powiecie białostockim.

¹³⁰ Pogorzałki – wieś w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Dobrzyniewo Duże. W XIX wieku w gminie Obrubniki, w powiecie białostockim guberni grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego.

¹³¹ Kobylin-Kulesze (albo Kobylin-Kuleszki) – w czasach Glogera wieś nad rzeką Śliną wchodząca w skład wsi Kobyliny w powiecie mazowieckim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Aktualnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie wysokomazowieckim, w gminie Kobylin-Borzymy. W latach 1975–1998 miejscowość ta administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

¹³² Hermany – w XIX wieku wieś szlachecka w powiecie mazowieckim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Współcześnie wieś położona w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Tykocin. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa białostockiego.

¹³³ Kępa Giełczyńska – dawniej mała wyspa na bagnach w okolicach wsi Giełczyn w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego (dziś w województwie podlaskim, w powiecie monieckim, w gminie Trzcianne). Obecnie to wznieślenie porośnięte drzewostanem.

¹³⁴ Łas-Toczyłowo – w czasach Glogera wieś szlachecka nad rzeką Narwią w powiecie łomżyńskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Aktualnie to wieś pod nazwą Łas-Toczyłowo położona w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, w gminie Zawady. W latach 1975–1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa łomżyńskiego.

¹³⁵ Różan – w XIX wieku osiedle miejskie nad rzeką Narwią (na jej prawym brzegu) przy ujściu rzeki Rożanicy zlokalizowane w powiecie makowskim guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Obecnie to miasto pod nazwą Różan w województwie mazowieckim, w powiecie makowskim. Siedziba gminy miejsko-wiejskiej Różan.

¹³⁶ Brześć – w XIX wieku była to osada należąca do powiatu szczuczynskiego, w gminie Bogusze. Leżała na granicy Królestwa Polskiego i Prus. Współcześnie: miasto i gmina w województwie podlaskim, położona nad rzeką Elk.

¹³⁷ Łapy – w XIX wieku zaścianki szlacheckie nad Narwią w powiecie mazowieckim, guberni łomżyńskiej Królestwa Kongresowego. Obecnie miasto w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, siedziba gminy miejsko-wiejskiej Łapy.

¹³⁸ Johann Christian Wutzke (1767–1842) – niemiecki urzędnikiem administracyjnym i kronikarzem. Autor między innymi takich książek i artykułów, jak: *Erster Beitrag zur Kenntniß des Memel-Stroms, von seinem Ursprunge bis zur Theilung in den Ruß- und Gilge-Strom und bis zur Ausmündung in das Kurische Haff*, [w:] *Beiträge zur Kunde Preußens*. Band 3, Heft 2 (1820) oraz *Bemerkungen über die Besitznahme Preussens, welche von den Wasserwegen ausgegangen ist. Über die Entstehung der Schlösser und Burgen, deren Zweck, Bauart und ihre jetzige Beschaffenheit*. G. Reimer (1836).

¹³⁹ Zob. J. Ch. Wutzke, *Opisanie rzek i Narwi od jej źródła do ujścia*, „Dziennik Warszawski” 1826, t. IV i V.

¹⁴⁰ Ludwik Wolski (1819–1885) – urzędnik oddziału statystycznego w Komisji Spraw Wewnętrznych, wykładowca później statystykę i ekonomię polityczną w Marymoncie, zajmował się geografią i statystyką Królestwa Polskiego. Autor między innymi takich książek, jak: *Główne wiadomości statystyczne o Królestwie Polskiem: na zasadzie akt urzędowych* (1859) oraz *Materyały do statystyki Królestwa Polskiego na zasadzie akt urzędowych* (1860).

¹⁴¹ Zob. L. Wolski, *Rys Hydrografii Królestwa Polskiego*, „Biblioteka Warszawska” 1849, t. II i III, w pięciu częściach. Streszczenie w *Kalendarzu Strąbskiego* z roku 1851.

¹⁴² Zob. Z. Gloger, *Rzeka Narew*, „Wędrowiec” 1881, nr 259-260; zob. s. 1233-1237 w niniejszym tomie.